

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BALÁZS Judit

A gazdasági növekedés társadalmi feltételei a szubszaharai Afrikában

Eredeti közlés/Original publication:

kézirat, Budapest, OTKA által támogatott kutatási téma záró összefoglalása, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 73 old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.259

Dátum/Date: 2013. március/March 26.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Balázs Judit: A gazdasági növekedés társadalmi feltételei a szubszaharai Afrikában, *AHU MATT*, 2013, **pp. 1–74. old.**, No. 000.000.259 <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

MTA Világgazdasági Kutatóintézet – kéziratár; Afrikai Kutatási és Kiadási Program elektronikus Archívuma

Kulcsszavak/Key words

Fejlődés, modernizálódás Afrikában, a növekedés „afrikai” esélyei, a növekedés forrása: (pseudo)tőkefelhalmozás, társadalmi átstrukturálódás Afrikában, a gazdasági növekedés humán forrásai Afrikában, a munkaerő és foglalkoztatottság szerkezeti átrendeződése, oktatás Afrikában, a népesség növekedés gazdaságtana: szegénység és a gyermek gazdasági értéke, társadalmi kiúttalanságok – fejlődési zsákutca, a növekedés hosszú távú korlátai, pseudo-urbanizáció, migráció – modern népvándorlás, fegyverkezés, Afrika a (demokratikus?) változások küszöbén, development, modernization in Africa, opportunities of the growth in Africa, source of the growth: pseudo capital accumulation, restructuring of society in Africa, human sources of

the economic development in Africa, structural rearrangement of the labour and employment, education in Africa, economics of the increase in population: poverty and the economic value of the children, lack of the social solution – impasse in development, long-term contrasts on growth, pseudo-urbanization, modern migrations, armaments, Africa on the threshold of (democratic?) changes

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM-
és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL
PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikánisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS TÁRSADALMI FELTÉTELEI A SZUBSZAHARAI AFRIKÁBAN

Balázs Judit

TARTALOM

BEVEZETÉS	6
A FEJLŐDÉS – MODERNIZÁLÓDÁS JEGYÉBEN MEGFOGAL- MAZHATÓ NÖVEKEDÉSFOGALOM „AFRIKAI” ESÉLYEI	8
A kontinentális méretű marginalizálódás	10
A NÖVEKEDÉS FORRÁSA – (PSEUDO)TŐKEFELHALMOZÁS – TÁRSADALMI ÁTSTRUKTURÁLÓDÁS	13
A gazdaságpolitika változó prioritásainak periódusai	14
Az állam szerepe a tőkefelhalmozásban és a társadalmi átstrukturálódásban	15
A jövedelem-eloszlás torzulásai – a középrétegek felmorzsolódása	20
Társadalmi átrétegződés és a gazdasági növekedés korlátai	22
Munkásság – az elégtelen ipar bázisán növekvő városi proletáriátus	22
A falusi népesség	25
Népesség növekedés és az agrárnépesség	27
A „túlélési” (informális) szektor – a fejlődés paradoxonja	30
Egyenlőtlen küzdelem: népesség – gazdasági növekedés	32
A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS HUMÁN FORRÁSAI	39
A munkaerő – és foglalkoztatottság szerkezeti átrendeződése	39
Humántőke beruházások – oktatás	42
HIPOTÉZISEK A NÉPESSÉG – GAZDASÁG – KÖRNYEZET ÖSSZEFÜGGÉSEIRE	44
A népesség növekedés gazdaságtana: szegénység és a gyermek gazdasági értéke	46
Fenntartható jövedelem és az erőforrások magas népesség-növekedés mellett	47
TÁRSADALMI KIÚTTALANSÁGOK – FEJLŐDÉSI ZSÁKUTCÁK – A NÖVEKEDÉS HOSSZÚ TÁVÚ KORLÁTAI	49
Pseudo-urbanizáció	49
Migráció – modern népvándorlás	52
Fegyverkezés	54
AFRIKA A (DEMOKRATIKUS) VÁLTOZÁSOK KÜSZÖBÉN?	56

<i>A gazdasági növekedés társadalmi feltételei</i>	5
ZÁRÓGONDOLATOK – A KUTATÁS LEGFONTOSABB EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA	60
IDÉZETT ÉS FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE	74

BEVEZETÉS

A hatvanas évektől kezdődően számos gazdaságfilozófiai elméletben, de még kutatási koncepcióban is fellelhető egy olyan ideológiai megközelítés, mely a nem fejlett ipari és a szocialista táboron kívüli világot homogenizálóan fejlődő világnak minősítette: egyetlen vélt közös rendező elv, a fejlődésképtelenségre ítéletesség alapján. A fejlődés, modernizálódás, felzárkózás egysíkú, Európa-centrikus megközelítése feltételezte, hogy az európai fejlődés út egyes pályaszakaszait a fejlődő világ országainak is szükségszerűen be kellene járniuk. A gazdasági–társadalmi feltételek azonban behatárolják a racionális cselekvés dimenzióit, konzerválják az elmaradottságot és újratermelik a szegénységet

Az elmúlt évtizedek alaposan rációfoltak a fejlődő világ homogenizálódására, nivellálódására vonatkozó feltételezésekre. A harmadik világ gazdasági differenciálódása fokozódott, a fejlődő országok világ gazdasági pozícióiban mutatkozó különbségek pedig olyannyira növekedtek, hogy a társadalmakban mélyen szántó változásokat idéztek elő, olyan változásokat, melyek nem vezethetők le egyszerűen és közvetlenül a gazdaság változásaiból. De a belső gazdasági folyamatok sem passzív leképződései a világ gazdasági folyamatoknak, jóllehet ez utóbbiak hatása a harmadik világ társadalmaira különösen jelentős, sőt meghatározó lehet.

Így mindenekelőtt a fejlődő világ vélt homogenitásának koncepciója bukott meg, nem csupán abban, hogy a harmadik világ hatalmas, makrómutatókban mérhető differenciálódáson ment keresztül, hanem a modernizálódás, a fejlődőképesség – vagy képtelenség alakulása is alapvetően osztja meg a világot régióit.

Melyek lehettek azonban azok a világ gazdasági–kontinentális–regionális–nemzeti feltételek illetve ezek interakciója, melyek kitörési pontokat teremtettek Latin-Amerikában, Ázsiában, de kontinentális méretű marginalizálódást eredményeztek Afrikában.

A jelen tanulmány keretében nincs módunkban minden kérdésre választ keresni, így csak az utóbbi, *Afrika kontinentális méretű marginalizálódásának* okait, a kitörési pontok behatárolódásának folyamatait kíséreljük meg nyomon követni. Itt is elsősorban a társadalmi feltételek alakulását vizsgáljuk, melyek nemcsak lefékeztek, hanem – úgy tűnik – a jövőben is a fejlődés gátjai lesznek, olyannyira, hogy feltehetjük azt a kérdést is, vajon hol van a határa a fejlődésképtelenségnek, sőt tovább menve kimondhatjuk-e kategorikusan a fejlődésképtelenség ítéletét. Ezekre a kérdésekre keresünk választ.

Miután témánk földrajzi dimenziói kontinentális méretűek, a szubszaharai Afrika egészének társadalmi arculatával foglalkozik, szükségképpen általánosításokat kell tennünk, és el kell vonatkoztatnunk az egyedi vonások és helyi specifikumok sokaságától. Az összefüggések feltárása nyomán azonban lehetőség nyílik a társa-

dalmi szerkezet legáltalánosabb vonásait megragadni, e viszonyok konkrét tartalmának megfelelően és e tartalom változásainak tükrében az általános eseten belül differenciálni és tipizálni: a társadalom-formáló elemeket összességükben és kölcsönhatásukban a gazdasági növekedés aspektusából vizsgálni.

Ennél a pontnál a szerző kénytelen újabb megszorításokat tenni, hiszen jól tudott, hogy a világfejlődés peremére szorult kontinensen mint egyedülálló óriás emelkedett ki Dél-Afrika. 'Egy világ egy országban' ahogy leginkább lehetne jellemezni. Hiszen itt az első és a harmadik világ él egymás mellett. Az ország sajátos történeti örökségénél, jelenkori feltételrendszerénél fogva messzemenően nem illik a szub-szaharai térség országainak sorába, így vizsgálódásunk körébe is csak esetenként, egy-egy példa erejéig került be.

A FEJLŐDÉS – MODERNIZÁLÓDÁS JEGYÉBEN MEGFOGALMAZHATÓ NÖVEKEDÉSFOGALOM „AFRIKAI” ESÉLYEI

*„Ex Africa semper aliquid novi”
Pliny the Elder, Natural History Pk. 8.*

Ha a modernizálódás, fejlődés kérdését vizsgáljuk Afrikában, irreleváns lenne ezt az európai hagyományos növekedési elméletek szemszögéből megközelíteni. Az a körülmény, hogy Fekete-Afrika országait is hosszú időn át azzal a tudományos eszköztárral, Európa centrikus szemléletmóddal tanulmányozták, ami a fejlett társadalmak elemzése során alakult ki, súlyos következményekkel járt.

Ez a tudományos hozzáállás, amely egyébként az internacionalistának vélt marxizmusra is jellemző volt, vezetett oda, hogy az elmaradottsági helyzetben is alapvetően csak azokat a tényeket, létüket, vagy hiányukat próbálták kimutatni, melyek a törvényszerűen bekövetkezőnek hitt fejlődési irányvonallal egybeestek. De ha eltekintünk a fejlődés jellegének minősítésétől, és a haladás, a modernizáció szemszögéből vizsgáljuk az események láncolatát, akkor is tévesnek bizonyulhat az a megközelítés, azok az elméletek, melyek megpróbálták szinte kizárólag a modern szektorok, tehát a világ érintkezésnek alárendelt szférák, szektorok létezéséből illetve hiányából nemzeti fejlődési perspektívákra következtetni.

Ennél pontosabbnak tekinthetők a dualitás¹ felfogások, amelyek az említett modern szektor mellett a perspektívákat illetően nagy hangsúlyt helyeztek a nem modern, a „tradicionális” szektorra is, ugyanakkor a fejlődés egyedüli lehetséges dinamizálójának továbbra is a modern szektort tekintik. A dekolonizációs időszakban az állam szerepéhez fűzött várakozások elmaradása, de leginkább a harmadik világban végbemenő differenciálódás és az informális szektor megjelenése, majd rohamos bővülése ezt a kiegyensúlyozottabbnak mondható felfogást is meggyengítette.

Az egyes fejlődő országoknak, de még inkább érvényesen régióknak a világgazdaságba történő részleges integrálódása vagy integrálódási kísérletei különböző időkben, mértékben és módon ment végbe, sőt a kibontakozó vagy már fejlett nyugati kapitalizmussal való érintkezésbe kerülésük is saját társadalmi fejlődésük más-más korszakában illetve szintjén és a világgazdaság fejlődésének is más-más szakaszában történt. Ezek a különbségek pedig a fejlődési pálya modifikációiban jutottak érvényre. Közös maradt azonban a gazdasági függőség és a belső társadalmi-gazdasági szerkezet dezintegráltsága.

¹ Lásd: Szentes Tamás munkásságát.

A világgazdaság szerkezeti eltolódásai és a világpiac jelentős árváltozásai, valamint a hetvenes évek globális válságának következményei is igen különböző módon érintették az egyes nyerstermékek termelőinek, valamint az „újonnan iparosodott országoknak” a helyzetét, s így más-más mértékben és irányban hatottak az egyes fejlődő országok társadalmára.

A világgazdaság központjaitól függő fejlődés (kapitalizálódás) előrehaladásának eredményeképpen az egyes fejlődő országok társadalmain belüli szerkezeti torzulásainak mértéke tovább nőtt, és az egyes országok közötti különbségek is mélyültek. A tőkés világrendszerrel való függés nem kizárólag és szükségszerűen a monokulturális gazdaságszerkezetben vagy a kivitt profit nagy összegében nyilvánult meg, hanem sokkal jellemzőbben és mélyrehatóbban a kapitalista fejlődési modell másolására irányuló törekvésekben, a technológiai függésben, a fegyvervásárlásokban, a fejlett tőkés országok kulturális, ideológiai értékeinek átvételében.

A fejlődő országokra jellemző válságjelenségek és ezek tényezői többségükben nem értelmezhetőek önmagukban. Csak történeti és globális megközelítés vezet el létrejöttük okainak, egymáshoz való viszonyuknak és felszámolásuk lehetőségeinek feltárásához.

A közelmúlt történelme világosan megmutatta, hogy társadalmi létünk általános érvényű kategóriái a zárt pályán mozgó ideológiák, ideológiai koncepciók társadalmi modellek felett álló fogalmak. S az is nyilvánvalóvá vált, hogy minden totalitárisra törekvő ideológia óhatatlanul kényszerpályára terelődik, kitermeli saját korlátait, de a maga torzszülöttjét is.

A harmadik világ válsága nemcsak a gazdasági teljesítőképességének elégtelenségében nyilvánul meg, bár annak egyik alapvető tényezője. Válságjelenség a társadalom hagyományos szerkezetének a felbomlása, ami már a gyarmatosítás korában elkezdődött, egy új „átmeneti” társadalom bár nehezen definiálható formáció megjelenése követte. Rendre olyan társadalmak formálódtak, melyek a hagyományos megközelítési móddal nehezen értelmezhetőek. Hosszú ideig a „fejlődő” jelenségeket a társadalom átmeneti állapotához, a fejlődésnek egy bizonyos szakaszához kötötték. Ma azonban egyre inkább úgy tűnik, hogy számos időlegesnek hitt folyamat a vártnál hosszabb életűnek bizonyul, nemcsak konzerválódik, hanem a – bármilyen paradoxnak tűnik – fejlődésnek éppen a zsákutcái biztosítják a jelenlegi szakaszban – legalább is Afrikában – a túlélést.

A harmadik évezred felé közeledve tanúi vagyunk az emberiség előtt álló sorsdöntő feladatok fokozódó globalizálódásának. Egyre inkább tudatosul, hogy bolygónk egészének, minden lakójának egyetemes érdeke választ keresni azokra a kérdésekre, melyek a gazdasági–társadalmi haladással, fejlődéssel, modernizációval, demokráciával, az emberi szabadságjogokkal függnek össze.

Így ha az emberiségre nehezedő súlyos terhek körét fogalmilag a haladás és modernizáció, regionálisan pedig Fekete-Afrikára szűkítjük le, világossá válik, hogy az *a priori* zárt ideológiáknak, zárt társadalmi modelleknek alárendelt fejlesztési prioritások – legyen vagy volt az akár kapitalista, akár szocialista címkével ellátva – csak

válságtársadalmakat, válsággazdaságokat termelt ki. De nem vezettek „eredményre”, gazdasági áttörésre a „nemzeti utas” ideológiáknak alárendelt fejlődési típusok sem. A „nemzeti utas” ideológiák többnyire a nagy ideológiai áramlatok szélsőséges szubideológiájának bizonyultak, amit a nemzeti jelleg túlhangsúlyozása sem tudott elfedni. Ennek ellenére a 21. század küszöbén egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az emberi közösségek sorsának formálásában korlátozódik a spontaneitás, a társadalmi lét kialakulásában – kialakításában egyre nagyobb felelősség hárul a döntéshozókra, azokra, akik a társadalmi–gazdasági mozgásformákat behatárolt pályára próbálják kényszeríteni.

A kontinentális méretű marginalizálódás

Az afrikai gyarmatosítás társadalmi–gazdasági hatásainak értékelését illetően eltérnek a vélemények, mégis úgy tűnik, hogy paradox módon a gyarmati állam elnyomó funkciójának átmentése a függetlenség időszakára néhány országban afrikai mércével mérve átmenetileg sikeres gazdasági fejlődést jelentett, de a direkt külső-belső függés politikai árát kellett megfizetni érte. Ugyanakkor a viszonylagos „függetlenedés” útját választó államok, a szocialista orientációjúnak elkönyvelt országok is fejlődési kényszerpályára terelődtek.

Az ideológiai konfrontáció fellazulásával Afrika elvesztette a korábbi jelentőségét mint a *világrendszerek, nagyhatalmak összeütközési színtere: leértékelődött*. Afrika a nemzetközi viszonyok aktív szereplőjéből azok pusztá tárgyává vált, amely a fejlődő világ egyéb régióihoz viszonyítva mérsékeltebb érdeklődést vált ki a profitérdekektől vezérelt hatalmi versengésben. S bár a kontinensen modernizációra utaló társadalomtagozódási és gazdaságszerkezeti átalakulások kezdődtek, ezek a folyamatok azonban nemcsak lefékeződtek, hanem a kitörési pontok is sorra bezárultak. Így számos olyan fejlődési folyamat, amely átmenetinek tűnt, látszólag egy fejlődési szakaszhoz kötődött, mára állandósult, dimenzióiban kiterjedt. A világgazdasági változásokból eredő negatív impulzusok ugyanakkor olyan – ma már irreverzibilisnek tűnő – endogén folyamatokat gyorsítottak fel, melyek hosszú távon behatárolják az afrikai nemzetgazdaságok strukturális válságát, stabilizálják és újratermelik a fejlődésképtelenséget mint komplex társadalmi–gazdasági jelenséget.

A nyolcvanas évek elején a fejlődő világban egyértelműen törtek felszínre a nemzetközi gazdasági és monetáris környezetváltozás kiváltotta komplex társadalmi–gazdasági válság jelenségei. A kényszerű–nagyfokú külgazdasági függetlenséggel–ráutaltsággal konfrontálódó országokra a világgazdaságban „megérlelődött” negatív folyamatok oly mértékű terheket róttak, melyekkel szemben a korábbi években érvényesülő ellensúlyozó tényezők már nem tudták anticiklikus, recesszió-csökkentő hatásukat kifejteni.

A világgazdasági környezet indukálta negatív hatások – érthető módon – legérzékenyebben a legszegényebb,² és így legsebezhetőbb kontinenst, Afrikát érintették. Jóllehet, már az utóbbi két-három évtized során egyre érezhetőbbé vált, hogy az afrikai államok túlnyomó többsége képtelennek bizonyult adekvát választ adni a világrendszer kihívásaira. A kontinensen végbemenő társadalmi–gazdasági folyamatok eredőjeként nem indukálódtak olyan változások, melyek számottevően kedvezőbbé tették volna Afrika világgazdasági pozícióit.

A Világbank prognózisa szerint Afrika szubszaharai térségében évi 9 millióval gyarapodik az abszolút-szegénységküszöb alatt élők tömege. Számuk az ezredfordulóra meghaladja az összlakosság felét, holott a világ szegényeinek 19,6 százaléka már ma is a fekete kontinensen él, mialatt az összlakosság száma a világ népességének csupán 10 százalékát teszi ki.

A következő számsorok érzékeltetik az elszegényedés folyamatát.

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulása 49 országban

Ország	Nemzeti jövedelmek/fő x			Átlagos évi növekedési ráta xx	
	1973	1983	1989	1973–1983	1980–1989
	USA dollárban			%	
Algéria	570	2400	2170	2,6	0,0
Angola	490	470	620	-9,6	..
Benin	110	290	380	2,4	-1,8
Botswana	230	920	1600	5,7	6,7
Burkina Faso	70	180	310	1,8	2,3
Burundi	80	250	220	1,7	1,6
Kamerun	250	800	1010	3,6	0,7
Zöldfoki-szigetek	340	360	760	5,3	3,2
Közép-Afrika	160	280	390	-1,7	-1,5
Csád	80	80	190	..	3,9
Comore-szigetek	170	340	460	..	-0,6
Kongó	340	1230	930	4,3	0,1
Elefántcsontpart	380	720	790	0,0	-3,0
Egyiptom	250	700	630	6,4	..
Etiópia	90	140	120	0,0	-1,1
Gabon	1310	4250	2770	-4,7	-2,6
Gambia	130	290	230	-1,2	-1,0
Ghána	300	320	380	-4,5	-0,8
Guinea	110	300	430	0,2	..

² Makroökonómiai mutatók alapján a világ 36 legszegényebb országából 22 Afrikában van. 13 országban az 1 főre jutó nemzeti jövedelem 100 US dollár alatt van, 23 országban 100–250 US dollár között mozog.

Guinea Bissau	330	180	180	-2,1	1,5
Kenya	170	340	380	0,6	0,4
Lesotho	100	470	470	3,8	-0,5
Líbia		7500	5310	-0,8	-9,9
Madagaszkár	150	290	230	-2,5	-2,6
Malawi	110	210	180	1,0	-0,1
Mali	70	150	260	1,7	1,0
Mauritánia	200	440	490	0,3	-2,2
Mauritius	410	1050	1990	2,2	5,3
Marokkó	320	750	900	1,9	1,3
Mozambik	380	270	80	-5,3	-6,0
Namíbia	916	1404	1173	0,2	-3,0
Niger	100	240	290	2,2	-5,0
Nigéria	210	770	250	-1,1	-3,6
Ruanda	70	270	310	2,3	-1,9
Sao Tome	470	310	360	0,2	5,7
Szenegál	280	440	650	-0,4	0,0
Sychelles	370	2400	4170	3,1	1,7
Sierra Leone	160	380	200	-0,4	-3,2
Szomália	80	250	170	-0,3	-1,3
Dél-Afrika	1050	2240	2460	0,0	-0,8
Szudán	130	380	420	2,5	-1,8
Szváziföld	330	400	900	-0,2	0,6
Tanzánia	130	890	120	-0,7	-1,6
Togo	180	270	390	-0,4	-2,4
Tunézia	460	280	1260	3,3	0,6
Uganda	150	1290	250	-4,7	-1,0
Zaire	140	220	260	-3,0	-1,6
Zambia	430	580	390	-2,5	-3,8
Zimbabwe	430	740	640	0,3	-0,8

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 80. old.)

– A számítás alapja: GNP/összlakosság. GNP-esetében ideértendő a külföldön generált értékek.

– Reálnövekedés alapján számított ráta.

A NÖVEKEDÉS FORRÁSA: – (PSEUDO)TŐKEFELHALMOZÁS – TÁRSADALMI ÁTSTRUKTURÁLÓDÁS

A függetlenség elnyerését követő időszakban Szaharától délre eső terület lakosságának mintegy 50–60 százaléka élt a „tradicionális” körülmények között, azaz a szubsztencia gazdálkodás teremtette meg létalapjukat. Ez az arány nemhogy csökkent, hanem a szubszaharai térség számos országában még tovább nőtt. Vagyis hosszú távon a tőkefelhalmozásnak egy olyan órája ment végbe, ami hatalmas jövedelemelosztási aránytalanságokat, elszegényedést indukált, hatalmas néptömegeket sodort a társadalom peremére, vagy teljesen kiszorította az integrált gazdaságokból a naturálgazdálkodás keretei közé.

A gazdasági szerkezet torzulása a tőkefelhalmozási folyamatok sajátosságai nagymértékben meghatározzák a társadalmi struktúra deformálódását. Fordítva ugyanúgy igaz, a kialakult társadalom-szerkezet általában döntően determinálja a növekedés feltételeit. Ugyanakkor a társadalmi differenciálódás nem passzív követője és pontos megfelelője a gazdasági differenciálódásnak. A „társadalmi szerkezet módosulásai csak áttételesen és ellentmondásosan, megkésve vagy előresietve tükrözik a gazdaság szerkezetében és viszonyaiban végbemenő változásokat.”³ Így azok az iparosításra, vagy az árutermelő mezőgazdaság ösztönzésére tett kísérletek is a 80-as, 90-es években a társadalom már meglévő szignifikáns folyamatait, a marginalizálódást és a visszasüllyedést a szubsztencia-termelés feltételei közé – erősítették.

Az afrikai átmeneti társadalmak heterogenitása, szerkezeti képlékenysége ugyanakkor behatárolja a koherens gazdaságfilozófia megformálását és egy célzatos gazdaságpolitika megvalósítását. Egy olyan gazdaságpolitikát, mely a tőkefelhalmozást segíti elő, s ehhez társadalmi rétegeket, csoportokat szólít meg a gazdaságpolitika eszközeivel. Ehhez azonban egy nemzeti érdekeket képviselő nemzeti burzsoázia megléte az előfeltétel. Mindez Afrikában hiányzik, e helyett a tőkefelhalmozásra irányuló politikának egy sajátos „afrikai” formája valósul meg, ami maga után vonja az olyan „tartáléksereg” kialakulását, a marginalizáltakat, mely *a priori* nem ismeri a tőkéhez való integrálódásnak sem a stabilitását, sem számszerű korlátait, sem fokát, így nem gyakorol hatást a tőkefelhalmozásra.

A következőkben kísérletet teszünk a „hivatalosan” meghirdetett gazdaságpolitikai prioritások értékelésére, e politikában bekövetkezett változások nyomon követésére. A szignifikáns változások alapján ugyancsak kísérletet tettünk egyfajta periodizáció kimunkálására.

³ Szentés Tamás: „A társadalmi szerkezet alakulása a gazdaságilag differenciált harmadik világban”, in: *Átalakulások – Társadalmi tendenciák a harmadik világban*, 55. old.

A későbbiek során, amikor is e politika társadalmi leképződését kiérjük végig, kitűnik, hogy az alapvetően fejlett országok gazdaságára szabott gazdaságpolitikai eszköztár alkalmazásának a kísérlete mennyiben bizonyult teljességgel inadekvátnak és végső soron milyen siralmas afrikai megoldásba torkollott.

A gazdaságpolitika változó prioritásainak periódusai

1960–70 hangsúly: tervezés, dirigizmus, önerőre támaszkodás	1970–80 hangsúly: piac, piacgazdaság, ármechanizmus, kereskedelem	1990 után: szociális piacgazdaság paradigmája és globalizmus
1. Állam-versus piac		
A kormány gazdaságfilozófiája: a gazdasági fejlődés alapja a tervezés és intervenció. Általános tétel: a piac működése tökéletlen, rugalmatlan az árváltozásokra nem ad gazdasági válaszokat. A tökeszegénység kényszerűen vezetett a tervezési modellek kidolgozásához.	Kétségek az állam gazdasági növekedést ösztönző szerepére vonatkozóan. Támaszkodás a piacokra, az ármechanizmusra, a magántőkés kezdeményezésre. Megnyilvánul az árak torzulásainak minimalizálásában, ártámogatások leépítésében, az ösztönző rendszer javításában, és 1980 folyamán a privatizációban	A szociális piacgazdaság a paradigmája annak a multidimenzionális keretnek, mely a kombinációja a piacorientált gazdaságpolitikának és a szabad versenyen alapuló vállalkozói rendszernek, aktív állami beavatkozás mellett a szociális szférában – oktatás, egészségügy – fizikai és technológiai infrastruktúrába, környezetalakításba.
2. A fejlődési utak		
Hangsúly a nemzetivé válás folyamatain, önerőre támaszkodás, pesszimizmus a kereskedelem és a külföldi beruházások gazdasági felhajtó hatására nézve. Erőltetett nehézipari beruházások, infrastruktúra és intézményi rendszerek kiépítése. A kormányzati kiadások állandó növekedése a termelő és az alapfokú oktatás megteremtése a társadalmi fejlődés alapvető célja.	Optimista elképzelések: kereskedelem a gazdaság motorja. (1980-tól) a kereskedelem liberalizálásában nyilvánult meg. Kétségek az import-helyettesítésre vonatkozóan. Környezeti és erőforráskorlátok (energia), valamint a szociális – egyenlőség, szegénység-felszámolás, és alapvető szükségletek – a fenntartható fejlődés szempontjából kritikussá váltak. Gyors technológiai váltás a kulcsa a strukturális transzformációnak, globalizálódási trendek. Pénzügyi szűk keresztmetszetek a kormányt kiadási-csökkentési intézkedésekre kényszerítette úgy az ártermelő, mint a társadalmi szférában.	Kiegyensúlyozott növekedési pályák, hangsúly a belső és nemzetközi piacok fontosságán, ipar, mezőgazdaság, szolgáltatás szektorok kapcsolódó szektorok, valamint interszektorális kapcsolatok, növekvő globális interdependencia, egyenlőség és környezet, igény a gazdasági integrálódást elősegítő stratégia iránt, a fejlődés technológiai és társadalmi regionális és globális szinten.

3. A donorok szerepe*		
A hitel- és kölcsönfelvétel a nemzeti tervezési célokhoz kapcsolódik, hangsúly az ipari bázis, – beleértve a nehézipart – infrastruktúra és élelmiszertermelés megteremtésére tevődött.	Adósságkezelés központi szerepet kap, hangsúly a makrogazdasági managementen, ösztönző rendszer, piac- ármechanizmus hatékonyságának javítása. Strukturális illeszkedési program a Világbank hitelezési tevékenységének meghatározója.	Hangsúly, hogyan egyeztethető össze az integrált gazdasági növekedés és társadalmi egyenlőség, környezet és egyéb szociális feltételekkel. Differenciáltabb beruházási kritérium rendszer: makrogazdasági feltételek lényegesek, de nem elégséges feltételek. Középpontban a makrogazdasági management, az állami szektor hatékonysága, szegénység enyhítés, jövedelemelosztás és környezeti megfontolások.

* Intézmények, mint a Világbank, UNDP, UNID és egyéb bilaterális megállapodáson nyugvó hitelek.

Megjegyzés: A fenti periodizáció csak hozzávetőleges képet ad a gazdaságpolitika egyes fázisainak bemutatására. Természetesen csak regionális általánosítás szintjén érvényesek a megállapítások, egyes országok esetében lehetnek eltérések. Ármlyaltabb periodizáció esetében az 1950–70-es, poszt koloniális időszakot az olaj- és adósságválság fémjelezte időszak követte, 1980–89-es periódust pedig a magántőkés vállalkozások ösztönzése, a „mindenható piac” ideológiája jellemezte.

A gazdaságpolitikai prioritások változásainak behatóbb elemzése elgondolkodtató következtetések levonására ad lehetőséget.

Mindenekelőtt az állam és piac kapcsolatának vizsgálatakor kitűnik, hogy a függetlenség elnyerését követő időszakban – talán nem véletlenül – a szocialista országok tervezési gyakorlata ‘ihlette’ meg a gazdaságpolitika megalkotóit. A tervezés azonban a kivitelezés legelemibb korlátaiba ütközött, az adott intézményi feltételrendszer bázisán, az afrikai társadalmi közegben egyszerűen megvalósíthatatlan volt. Mindez az állam szerepének mindenható gazdaságrányító voltát kérdőjelezte meg, és átvezetett a gazdaságfilozófiai gondolkodás következő fázisába. Ez az az időszak, amikor már a nemzeti burzsoázia megjelenik és a vállalkozói szféra megteremtését és nem állami korlátozásokat akar. Tőkefelhalmozást, amit azonban a saját érdekeinek tud alárendelni. A meglévő gazdasági feltételek azonban elégtelennek bizonyulnak a tőkefelhalmozás felgyorsítására így a belső gazdasági újraelosztás eszközeihez nyúl, felgyorsítva ezzel a társadalmi polarizációt és az elszegényedést. A 90-es évek utáni időszak gazdaságpolitikai eszközök együttes alkalmazását célozza meg, – papíron – kombinálva az állam beavatkozását a szociális szférába a piacgazdaság és a szabad verseny kapitalizmus fenntartása mellett. A kombinációnak bizonyos elemei jóllehet nyugati nyomásra, az IMF szakértők stabilizációs program-

jának keretében fogalmazódtak meg, maga a stabilizációs program azonban csupán felgyorsította a társadalmi polarizációt, megnövelte a jövedelem-különbségeket.

A fejlődési utak cím alatt megfogalmazottak egy sor vágyálomnál nem jelentenek többet, hiszen a nemzetté válás folyamata nemcsak megtorpant hanem a tribalizálódás erősödött fel. Társadalmi nivellálódás helyett tovább nőttek a jövedelemkülönbségek, a jövedelemelosztási aránytalanságok, a társadalom dezintegrálódása. A beruházások allokációjánál, „gazdaságossági” kritériumoknál pedig presztízs és önös-érdek vezette mechanizmusok működnek.

Végso soron azonban leszűrhető, hogy bár papíron változtak a gazdaságpolitikai prioritások, leképzésük azonban egyértelmű: az elmúlt évtizedek alatt a gazdaságokat, társadalmakat meghatározó alapvető folyamatok minőségükben nem változtak, csak mélységükben és dimenziójukban mentek átalakulásokon keresztül. Az afrikai társadalmak ugyanakkor saját szociálökonomiai tehetetlenségi nyomatékukból adódóan sodródnak beláthatatlan fejlődési zsákutcák irányába.

Az állam szerepe a tőkefelhalmozásban és a társadalmi átstrukturálódásban

A gyarmati korszak utolsó majd a függetlenség első éveit vizsgálva egyértelműen tárulnak elénk a fekete-afrikai gazdaságok–társadalmak strukturális gyengeségei. A továbbfejlődés alternatív kérdését a történelem így tette fel: a függetlenség elnyerése után az afrikai országok legtöbbjében hatalomra kerülő bürokratikus burzsoázia hajlandó-e, vagy képes-e adekvát strukturális változások végrehajtására?

A megközelítésnek többféle módja kínálkozott: lehetséges stratégiának tűnt a parasztság és a munkásság jövedelmének növelésével a belső kereslet talaján indukálódó fogyasztási cikket előállító ipar fejlesztése, kiegészítve az improduktív kiadások csökkentésével. A hazai beruházások ösztönzésére, a nemzeti burzsoázia megteremtése–megerősítése érdekében pedig célszerűnek látszott a profitrepatriálás limitálása, a külföldi tőke működési feltételeinek felülvizsgálása, a vele való együttműködés megreformálása. Ugyanakkor a függetlenség elnyerését követő eufóriában a nemzeti elkötelezettségűnek vélt állam nagyobb szerepet vállalt volna az infrastrukturális és mezőgazdasági beruházásokban és esetleg a termelőeszközöket előállító iparágak kiépítésében is.

Mindez feltételezte volna a korábban „exportált” értéktöbblet hazai és produktív felhasználását. Amennyiben a megfontolások mögött egységes állami–társadalmi akarat és ezzel párosuló politikai stabilitás állt volna, akkor ebből következett volna az állami kiadások csökkentése, az államapparátus expandálása helyett a racionalizálás. A legtöbb országból ugyanis hiányzott az a gazdaságilag képzett, világos politikai koncepcióval rendelkező réteg, mely a gazdasági és politikai felelősség adekvát hordozójává válhatott volna.

Az adott gazdasági feltételrendszer talaján a vázolt általános gazdaságpolitikai koncepció – papíron – reálisnak tűnt, de a vázolt társadalmi feltételek miatt szinte

sehol sem realizálódott. Az általános forgatókönyv ismert: a korábbi látens törzsi elmentések fellángolása, – esetenként polgárháborúba is torkolló – politikai destabilizálódás, majd az államapparátus felmorzsolódása.

Ugyanakkor az állam meggyengülése súlyos következményekhez vezetett. Mindekenelőtt a hatalmon lévő, vagy hatalomra került bürokratikus burzsoázia és a külföldi tőke korábbi erőviszonyaiban lényeges változás számos esetben nem következett be. Oka elsősorban abban rejlett, hogy az országok gazdaságában rejlő potenciális lehetőségek nemzeti erőkből realizálhatatlanok maradtak, a külföldi tőkéhez párosuló technikai-munkaszervezési fölény az utóbbinak biztosította az erőpozíciót.

Az állam meggyengülésének másik nagyon lényeges konzekvenciája az infrastruktúra általános lepusztulása. Különösen azokban az országokban, ahol a kiterjedt szállítási rendszer kötötte össze az egyes régiókat, város és falut, valamint szárazföldet és tengerpartot. A lokális piacok és városok közötti kapcsolatok fenntartásának elégtelen mechanizmusa hamarosan az interszektorális terms of trade rohamos romlásához vezetett. A távoli területeken élő parasztságot így nem ösztönözte a piaci kereslet, a piacra irányuló mezőgazdasági többletermék részaránya az összterméken belül zuhanásszerűen esett. A városok ellátását így a külföldi vállalkozók, valamint a privilegiált területek parasztsága látta el. Ez a fejlődés, amely az élelmiszerárak gyors emelkedéséhez vezetett, egyértelműen *kedvezett a kereskedő és közvetítő rétegnek*. Konzekvenciái: e réteg gazdasági és politikai tényerése.

A fenti társadalmi változások azon gazdasági folyamatok termékei, melynek eredményeképpen a hazai piacra termelő mezőgazdasági össztermelés mintegy két évtized alatt, 1960–80 között, korábbi 40 százalékot meghaladó részaránya 20 százalék körüli értékre csökkent, míg az áruban realizált kereskedelmi költségek a korábbi 15 százalék körüli értékről 40 százalék fölé emelkedtek.⁴

A nem produktív szektor relatív növekedése azonban nem korlátozódott csupán a kereskedelemre. Az állami kiadások szinte valamennyi országban meredeken felszöktek. Pusztán a nagyságrendek érzékeltetésére, hozzávetőleges számítások szerint a vizsgált országokban az állami kiadások az árutermelés százalékában kifejezve 28–30 százalékról 40 százalék fölé emelkedtek.

Mindez a *bürokratikus burzsoázia rétegének megerősödéséhez*, jövedelmének emelkedéséhez, végső soron gazdasági pozíciójának stabilizálódásához, sőt a többi szociális réteghez viszonyítva relatív tényeréséhez is vezetett. A bürokratikus burzsoázia javára történő újraelosztás dimenzióit szélesítette az általánossá váló rendkívül gyors infláció is.

A politikai válságok talaján egyre érezhetőbben törtek felszínre a gazdaságokban a válságjelenségek. A rendkívül felgyorsult pénzromlás a *bérből és fizetésből élők rohamos elszegényedését* is felgyorsította. A jövedelmi viszonyok polarizálódása az alig meglévő nemzeti-értelmiségi középrétegeket egzisztenciájukban sújtotta, így

⁴ A fenti számok a szubszaharai térség országaira korlátozódnak, számítások és becslések kombinációi, s pusztán a nagyságrendek érzékeltetését szolgálják.

azelőtt mozdultak el egy lefelé mutató társadalmi mobilizáció irányába, mielőtt stabilizálódtak volna.

Az infláció megfékezése az adott körülmények között realizálhatatlannak látszott, de valójában a mindenkori hatalomra került elitnek nem is állt érdekében. Hiszen a változó kormányok az állandósuló politikai krízis talaján képtelenek voltak az adókulcsok, adófajták növelésével az állami bevételeket növelni, de többnyire még az esedékes adók behajtását sem tudták biztosítani. Az állami kiadások redukálására sem volt lehetőség, miután az erősödő, sőt a megerősödött bürokratikus burzsoázia fontos bevételi forrását, sőt további expanziójának gazdasági alapját képezte. Az eredmény: a fokozódó inflációs nyomás következtében a forgalomba jutó pénz mennyisége nem egy esetben 400–500 százalékra növekedett, mialatt az ártermelés a korábbi 70–50 százalékra esett vissza.

Az árnövekedésből főként a kereskedelem húzott hasznot, a *kereskedő kisburzsoázia expanziós törekvéseinek talajává és további forrásává vált*. Az adminisztratív hatalom birtokában a burzsoázia bürokratikus frakciójának is lehetősége nyílt gazdasági pozíciójának megerősítésére. Egyrészt az áremelkedések ellensúlyozását szolgáló jövedelemnöveléssel, másrészt azzal, hogy a gyarmati közigazgatás tisztviselőinek hazatérte után fellépő vákuumot a bürokratikus burzsoázia soraiból masszív előléptetésekkel töltötték be. Ugyanakkor az adminisztratív szabályozó rendszer lehetővé tette a munkásság és a parasztság bérnövekedésének ellenőrzését. Így a gazdasági mechanizmus adminisztratív feltételrendszere lehetővé tette a bürokratikus de a kereskedő burzsoázia számára is az *újraelosztási rendszernek* egy olyan kialakítását, melyet hatékonyan tud saját szolgálatába állítani. Az alkalmazott ár- és bérpolitika, a monetáris és fiskális szféra ellenőrzési rendszere végül is, bár csökkenő GNP mellett a jövedelemelosztás további deterrorizációjához vezetett, a gazdaság adott feltételrendszere lehetőséget teremtett arra, hogy a regresszió gazdasági következményeit a szociálisan gyengébb partnerre hárítsák át.

A kisburzsoázia, a vidéki és városi tömegek között, az antikolonializmus közös zászlaja alatt kibontakozott törekeny és időleges szövetségben óhatatlanul törés következett be. Így a kisburzsoázia gazdasági talajon, de politikai motivációk közrejátszásával távolodott el korábbi szövetségeseitől és tömegbázis hiányában, a saját szociálökonomiai tehetetlenségi nyomatókától indítva sodródott egy új szövetséges irányába, alakított ki új kapcsolatot a külföldi tőkével.

A tőke kereskedelmi frakciója számára így a gazdasági aktivitás keretei fokozatosan kibővültek, a kereskedelmi tevékenységen kívül fontos közvetítő szerepet tölthettek be a nagy külföldi társaságok számára. Ennek eredményeképpen önállósult a tőke komprádor és parazita frakciója és bár a termelő tevékenységbe közvetlenül nem kapcsolódott bele, működése súlyosan terhelte úgy a termelési, mint a fogyasztási szférát.

Mindez a GNP-n belül a fogyasztás és a felhalmozási hányad közti eltolódáshoz vezetett. Az állótőke-beruházási hányad drasztikus csökkenése mellett a vizsgált országok átlagában nézve hozzávetőlegesen 20 százalékkal nőtt a fogyasztás úgy a

magán- mint az állami szférában. Egyidejűleg azonban az egyes társadalmi rétegek fogyasztási szintjében lévő különbségek tovább mélyültek, a fogyasztási aránytalanságok, torzulások egyre élesebben jelentkeztek.

Az államhatalom meggyengülése azonban csak átmeneti jelenségnek bizonyult a legtöbb országban, s az államhatalom megerősödése hamarosan katonai diktatúrákba, majd perszónifikált egyeduralmi rendszerekbe teljesedett ki: az erő és a totális hatalom egy kézben koncentráldott.⁵

A politikai erő koncentráldódása mélyreható szociális és gazdasági konzekvenciákhoz vezetett. A legtöbb országban felgyorsultak a kisburzsoázia differenciálódási folyamatai. Míg a korábbi időszakok gazdasági feltételrendszere a kisburzsoázia általános megerősödéséhez, valamennyi frakciójának politikai és gazdasági stabilizálódásához vezetett, addig a katonai diktatúrák és az egyeduralmi, autokratikus rendszerek periódusa az államhatalom perszónifikálódásához kapcsolódóan sajátos fejlődést eredményezett: a burzsoázia soraiból kiemelkedett, a hatalomhoz közel álló privilegizált réteg. Ez a minőségi folyamat a megjelenésének korai szakaszában nehezen kvantifikálható, a későbbi fejlődés szempontjából azonban igen lényeges, hiszen szorosan kötődik az állam és a külföldi tőke közötti viszony kialakításához, az állami és a magánérdek sajátos kapcsolódásához, végső soron ez az az időszak, amikor az állam gazdasági potenciálja egy hazai privilegizált réteg érdekeinek rendelődik alá.

A jövedelemkülönbségek felgyorsulása nyomán kibontakozó társadalmi átrétegződésben további döntő fordulatot jelentett az IMF ihlette stabilizációs politikák alkalmazása során végrehajtott monetáris reform. Legszenbetűnőbb következményei a jövedelemelosztás további torzulásai. Hiszen mint várható volt a parasztság és a munkások jövedelmei messzemenően nem követték az áremelkedéseket, melyek forrása nemcsak az esetenként csillagászati mértékű leértékelés kiváltotta árfelhajtó hatás, hanem a rendkívüli módon megnövekedett indirekt adók is.

Az IMF-szakértők által kidolgozott stabilizációs programok – mint a világon szinte mindenütt – sorra csődöt mondtak. Az eladósodás megállítására hivatott stabilizációs–illeszkedési programok nyomán a külső adósságállomány tovább gyarapodott, a gazdasági növekedés nemhogy lelassult, hanem a legtöbb országban katasztrofálisan visszaesett. A belgazdaságok konszolidálására irányuló törekvések is zsákutcába futottak, a belső eladósodás rekordméreteket öltött. Az államháztartások deficitfinanszírozása, a mezőgazdasági termelés csökkenő trendje, az importcikkek árának növekedése, a nagyarányú leértékelések árfelhajtó hatása tovább gyorsuló inflációt eredményezett.

Az adóprés még további csavarását az állami kiadások és beruházások újabb nagymértékű növelése tette szükségessé. Nehéz lenne azonban a megnövekedett kiadásokat megnövekedett hatékonyságú felhasználással is azonosítani, hiszen a számok mögött a diktatórikus rendszerek belső logikája, szociális természete, politikai preferencia rendszere húzódik meg. Mindez egy sor presztízs-költekezés, luxus-

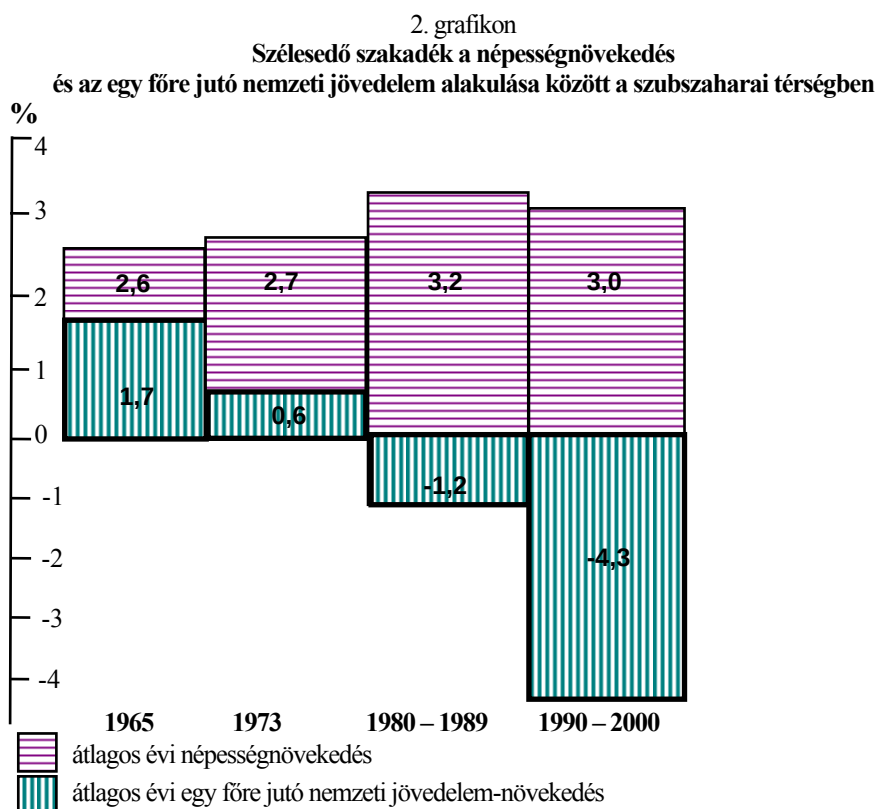
⁵ A leírt fejlődés legszignifikánsabb példája Zaire.

kiadás hordozója, de nem utolsó sorban az erőteljesen megnövekedett katonai jellegű kiadások egész sorát is rejtí magába.

Az elmúlt harminc év gazdaságpolitikája egyértelműen a vidék és a város közti szakadék elmélyítését, a társadalmi polarizációt, a jövedelemelosztás torzulásait segítette elő. Az arányeltolódások azonban csak részletkérdései annak a folyamatnak, a legszignifikánsabb jelensége, amely a posztkoloniális korszakban kezdődött, áthúzódik a jelenen, s időben nem látni meddig tolódhat ki: a szűk privilegizált rétegtől eltekintve – az általános elnyomorodás.

A jövedelem-eloszlás torzulásai – a középrétegek felmorzsolódása

Az alábbi grafikon szemléletesen mutatja be a népesség-növekedés és az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedési rátái közötti növekvő diszkrepanciát.

Megjegyzés: Az 1990–2000-re vonatkozó adatok a szerző számításai.

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 81. old., Africa Institute of South Africa.)

3. táblázat
Jövedelem-eloszlás alakulása néhány kiválasztott országban

Ország	1970–75	1980–85	1987–92
százalékos részesedés a jövedelem-eloszlásban			
Kenya			
a háztartások felső 20 százaléka	60		62
a háztartások alsó 40 százaléka			
a háztartások alsó 20 százaléka	3		3
Zambia			
a háztartások felső 20 százaléka	40		50
a háztartások alsó 40 százaléka	10		15
a háztartások alsó 20 százaléka	4		6
Zimbabwe			
a háztartások felső 20 százaléka		62	
a háztartások alsó 40 százaléka			
a háztartások alsó 20 százaléka		4	
Elefántcsontpart			
a háztartások felső 20 százaléka	50	61	42
a háztartások alsó 40 százaléka			19
a háztartások alsó 20 százaléka	9	5	7
Etiópia			
a háztartások felső 20 százaléka		41	
a háztartások alsó 40 százaléka		21	
a háztartások alsó 20 százaléka		5	
Ruanda			
a háztartások felső 20 százaléka		39	
a háztartások alsó 40 százaléka			
a háztartások alsó 20 százaléka		10	
Ghána			
a háztartások felső 20 százaléka			44
a háztartások alsó 40 százaléka			18
a háztartások alsó 20 százaléka			7
Mauritius			
a háztartások felső 20 százaléka	55		
a háztartások alsó 40 százaléka	14		
a háztartások alsó 20 százaléka	5		

(Forrás: Social Indicators of Development. 1994, 436. old., ill. a szerző számításai.)

A néhány kiválasztott⁶ ország példája beszél. A gyenge középrétegek lemorzsolódását, a jövedelemkülönbségek felerősödését, a társadalom két pólusra szakadását szemléltetik.

Társadalmi átrétegződés és a gazdasági növekedés korlátai

Fekete-Afrikában a fejlődés lassú üteme, helyesebben szólva megtorpanása miatt maga a foglalkoztatottság vált a legfontosabb társadalmi értékévé. Az állandó munkához jutás és egy stabil munkahely azonban csak keveseknek adatott meg, a foglalkoztatottság a munkaerő csupán 5–20 százalékát jellemzi. A fennmaradó, szilárd munkahelyi kötődés nélküli túlnyomó többség vagy a mezőgazdaságban talál megélhetést, vagy marginálisok, tehát nem foglalkoztatottak vagy alulfoglalkoztatottak. Ez az egyik legfontosabb ok, amiért az afrikai társadalmak tagozódása, rétegződése csak kontúrjaiban felismerhető.

A foglalkoztatottak legstabilabb csoportja az állami alkalmazottak, a közhivatalnokok és a közszolgáltatásban tevékenykedők. A másik, jóval kisebb csoport, az ipari munkások. Sajátos és jellegzetes ellentmondása a fekete-afrikai fejlődésnek, hogy mindvégig a közhivatalnokok csoportja nőtt a legdinamikusabban – különösen a hetvenes években, a nyolcvanas években már lelassult –, azt követte a közszolgáltatásban dolgozóké, míg az iparban foglalkoztatottak száma a hatvanas és hetvenes évek fordulójának viszonylag jó startja ellenére is a leglassabban növekvő volt, majd a hetvenes években teljesen megtorpant és azóta is stagnál. A munkásosztály helyzete így is sajátos Fekete-Afrikában. Mindenekelőtt a munkás-arisztokrácia helye a társadalmi hierarchiában tér el az európai modelltől. A biztos állás és viszonylagos képzettségük révén korántsem a társadalmi hierarchia alján, de nem is a közepén, hanem jóval feljebb foglalnak helyet. Privilegizált réteget alkotnak a parasztok és marginálisok tengerében.

Munkásság – az elégtelen ipar bázisán növekvő városi proletariátus

A munkásosztály képződési folyamata a fejlődő országokban sok tekintetben lényegesen különbözik attól a folyamattól, amely a mai fejlett országokban annak idején lezajlott. A duális szerkezet tartós fennmaradása folytán – és ami ezzel szorosan összefügg –, a modern szektor sajátos jellege és érdekelttsége következtében a tőkés termelési mód nem esett egybe egy valóságos proletariátus azonnali és radikális megteremtésének folyamatával, mint amilyen a nyugat-európai eredeti felhalmozás szerves részeként végbement a munkaerő szabaddá válásának, a termelési eszközök-től való megfosztásának jegyében.⁷

⁶ Az országok kiválasztásánál a használható adatok elérhetősége volt a rendező elv.

⁷ Szentcs Tamás „A társadalmi szerkezet alakulása a gazdaságilag differenciált harmadik világban”, in: *Átalakulások*, 1989, Budapest, Kossuth, 42. old.

A városi munkásság képződésének folyamatai azonban annyiban egybeesnek a klasszikus modellel, hogy forrásuk itt is a falusi társadalom. A különbség azonban, a fejlődő világban a kiszakadás a falusi társadalomból nem egyértelmű és nem végleges. Hosszú ideig fennállhat a kettős kötődés, aminek egyik legjellegzetesebb megnyilvánulási formája a vándormunkás rendszer.

A falusi réteg proletarizálódása két forrásból táplálkozik:

- egyrészt a modern szektor hatására a tradicionális szektorból történő kiszakadás révén;
- másrészt a falusi elszegényedés kényszere a taszító erő.

De miután az ipar felszívó képessége nagyon csekély, valójában a vidék taszító ereje nem párosul a város tényleges, reális gazdasági alternatívaként megjelenő húzóerejével. Ha összehasonlítjuk a munkaerő struktúrájában bekövetkezett változásokat (12. sz. táblázat) és az ipar nemzeti jövedelemtermelésben játszott szerepének alakulásával, (13. sz. táblázat) kitűnik, hogy az elmúlt három évtized során bár eltérő mértékben, de a kiválasztott országok szinte mindegyikében nőtt az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelem megtermeléséhez. Ezzel szemben az ipar munkaerő-felszívó képessége lényegesen lemaradt a szektor értéktermelő képességének növekedése mögött.⁸

A munkásság képződési folyamatainak lelassulása alapvetően két folyamatra vezethető vissza. Mindenekelőtt a 60-as évek nagy várakozását, fejlesztési eufóriáját iparosítási imperatívuszát követő lelassult iparosításra egyrészt, a nem munkaerő-intenzív iparpolitika alkalmazása révén, másrészt.

1970-ben Afrika részesedése a harmadik világ ipari termelésében még 9 százalékot tett ki, s azóta fokozatosan csökken. Ma ez a szám csak töredékekben mérhető. A fejlődés azonban nem a nyolcvanas években torpant meg, hanem már egy évtizeddel korábban, amikor még nem mutatkozott meg közvetlenül, legfeljebb az energia-válságban, s az abból adódó adósság problémákban áttételesen jelentkezett. Az afrikai országok többsége folytatni akarta a hetvenes évek második felében is az – afrikai feltételek között feszítettnek számító – iparosítási tempót, annak ellenére, hogy az iparcikkek iránti belső kereslet nem volt, a világpiacon viszont versenyképtelenek voltak. Így a meglévő ipari kapacitásuk kihasználtsága igen alacsony⁹ volt, sok esetben stagnált vagy csökkent, működtetésük a pénznyelő automatákéhoz hasonlított.

Az ipar a fekete-afrikai gazdaságokban nem vált húzóerővé, nem alakított ki kapcsolódási pontokat a népgazdaság többi szférájával. Megjelenését nem kísérte háttéripár, sem megfelelő infrastruktúra, csupán egy magas import-vonzat. A kereslet oldaláról az iparosítás nem jutott impulzusokhoz miután a belső piac felvevőké-

⁸ A megállapítás természetesen csak nagy általánosságban érvényes, hiszen az egyes országok adataiban rendkívül nagy a szórás.

⁹ Nem volt ritka, ha jó kihasználtságnak számított az 50 százalékos kapacitás-hasznosítás.

pessége behatárolt volt, külső piacokon ugyanakkor az áruk versenyképtelennek bizonyultak. Nem törekedtek a decentralizált kisipar, a kis- és középüzemek fejlesztésére, a társadalmilag adekvát technika importjára. A nemzeti presztízs és az európaizált modernizációs törekvések motiválták az iparosítási elképzeléseket. Működéséhez azonban a képzetlen afrikai munkaerő is elégtelennek bizonyult. Így a technológia-transzfer még a követő technológia szintjén sem tudta saját munkaerejére építve megvalósítani. Mindebből következik, hogy a külföldi, drága munkaerőre épített, ahol a „gazdaságossági” szempontból a tőke-intenzív technológia és nem a munka-intenzív technológia átvételére – kialakítására – bevezetésére került sor, s így az iparosítás még a korai, felfutó szakaszban sem tudta felszívni a mezőgazdaságban feleslegessé vált, vagy kiszakadt munkaerőt.

A társadalom szerkezeti aránymódosulásai nem az iparban és a szolgáltatásokban, azaz a modern szektorban foglalkoztatottak arányának lényeges növekedését jelenti a mezőgazdaságból kiszorultak terhére. Ez a folyamat Fekete-Afrika átlagát tekintve csupán néhány százalékponti módosulást idézett elő, de még ez a folyamat is a 70-es évek közepén megtorpant. Valójában a szubszaharai térség egyetlen országában sem alakult ki a nagyüzemi munkásság¹⁰. A munkásosztály helyzete valójában nem sokban tér el a városi középrétegektől.

A munkásság vertikális tagozódás szerint:

- a hierarchia csúcsán a fehér és bevándorolt elit áll
- legfelül egy szűkebb és képzett munkás-elit, mely részben a szolgáltató-infrastrukturális ágazatokban és a közigazgatásban, részben és főként tőke-intenzív technikával létesült – főként könnyűipari üzemekben helyezkedik el;
- középen a szakképzetlen bér munkások;
- majd alul a munkanélküliekből, alkalmi munkából élő, legnagyobb részarányt képviselő marginális lumpenproletár réteg.

Az afrikai városok *proletariátusának* túlnyomó része a tőke által marginalizált elemnek tekinthető: foglalkoztatásuk instabil, a munkaerő újratermelését és fenntartását biztosító fizetés, napi, heti jellegű, városi egzisztenciájuk törékeny bázison nyugszik.

Az informális szektorba történő marginalizálódás további differenciálódás forrása és a szubproletariátus gazdasági funkciójának heterogén jellegéből fakad. A marginalizáltakon belül is kialakult a szekundér tartaléksereg – a bedolgozók alkalmi bedolgozói – azzal, hogy az informális szektorban elérhető „fizetések” (alvállalkozások, otthon végzett munka, előkészítő munkálatok) alacsonyabbak, mint az integrált szektorban, s bár közvetlen inputokat termelnek a tőke számára, megmarad tartaléksereg jellegük, s így nyomást gyakorolnak a hivatalos bérekre.

Az újratermelésben betöltött szerepük ugyanakkor bizonytalan, az integrált szektorhoz laza, hiszen a marginalizálódott rétegeken belül is nyomást gyakorol rájuk a

¹⁰ Még Dél-Afrika bányáiban is jellemző a vándormunka rendszer.

szekundér tartaléksereg, a teljes bizonytalanság határán tengődő, alkalmi szolgáltatásokból élők, az informális szektor perifériájára szorult rétegek.

A városi szubproletariátus kialakulása így a tőke számára lehetővé teszi, hogy újratermelésük folyamán a felhalmozási szférán kívüli elemeket használjanak fel, amelyeket ugyan a tőke termelt ki, de nem integrált a saját rendszerébe. Az informális szektor állandóan bővülő tendenciája, a növekvő marginalizálódás a társadalmi-gazdasági fejlődés kiúttalanságának terméke, miután a mezőgazdaságból kiszorult és kényszerűen urbanizálódott tömegek, a szubproletariátus nem átmeneti formációt képez az integrált szektor proletariátusa felé, hiszen az afrikai tőkefelhalmozás sajátosságainak fogva a marginalizált rétegek számára a felfelé irányuló társadalmi mobilitása behatárolt, funkcionálása ugyanakkor a társadalmi differenciálódást segíti elő és kitermelőjévé válik az Afrikában végbemenő legszignifikánsabb jelenségnek – a szűk privilegizált rétegtől eltekintve – az általános elnyomorodásnak.

A falusi népesség

A mezőgazdaság már a gyarmati időszakban beindult kommercializálódása előre vetette a mezőgazdaság lehetséges átalakulásának lehetőségét. Az elmúlt évtizedekben azonban a mezőgazdaság az össz-beruházásoknak csak a töredékét kapta, mert a városi koalíció, melyet a radikálisok „az állami burzsoázia” uralmaként jellemeznek, a modernizálást a városok és az ipar fejlesztésében látta. A mezőgazdaság modernizálódásában beindult folyamatok azonban, mint a közreadott elemzésből is kitűnik, nemcsak, hogy lefékeződtek, hanem valójában visszajukra fordultak, és lefelé irányuló társadalmi mobilitásba torkollottak.

Az afrikai országok *parasztsága* meglehetősen nehezen definiálható része a társadalomnak. A hagyományos osztály-kategóriák Afrikában különösen nehezen alkalmazhatók, miután a parasztság sokkal inkább differenciált és képlékeny állapotot mutat, mint a fejlett országokban, s ebből következően a rétegek határai elmosódottabbak, nemcsak átjárhatóbbak, hanem számos esetben csak kontúrjaiban lelhetők fel.

A parasztság rétegződésének kialakulása kettős, a *tradicionális és a modern szektorból egymás ellenében jövő, szintén kettős – vonzó és taszító – hatás* eredőjeként formálódik.

Alapvonásaiban:

horizontálisan hármas tagozódású:

- a modern szektor felé irányuló – exportkultúrák termelésére berendezkedett;
- a lokális piacokra irányuló termelést folytatók;
- saját munkaerejét áruba bocsátók.

Vertikálisan: a szociális le- és (esetleg) felfelé irányuló mobilitás lényegesen nagyobb a vertikális tagozódás esetében, mint a horizontális átrétegződésnél, ahol a

modern szektor és a lokális piacokra termelésre berendezkedettek rétegei közötti átjárhatóság korlátozottabb.

A vertikális átrétegződés különös felgyorsulását figyelhetjük meg a 80-as 90-es években, ahol is a folyamatok intenzitása állandóan nőtt. Jóllehet, a földtulajdonlásának egyes helyeken megmaradt közös rendszere elmossa a tulajdonos, a családi és az idegen munkaerő közötti különbséget, és így a falusi hierarchiában a vertikális tagozódás határai is összemosódnak.

A vidéki gazdálkodás különféle formáinak fejlődése, hatékonysága, termelékenysége rendkívül nagy eltéréseket mutat. A sikeres farmerek¹¹ vannak azonban messzemenően kisebbségben, míg az egyre gyarapodó számú többség életfeltételei megállíthatatlanul romlanak.

Ha a 12. számú táblázat adatait szemügyre vesszük, kitűnik, hogy valamivel hosszabb, mint húsz éves periódus alatt a vizsgált húsz ország mindegyikében csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. A csökkenés mértéke azonban igen eltérő, a drasztikus Lesotho (93-ról 23 százalékra), Zambia (79-ről 38 százalékra) példái mellett kis változásokról tanúskodnak a számok Kenya (86-ről 81 százalékra), Ghána (61-ről 59 százalékra) esetében. A skála szélsőséges eseteit említve.

A táblázatból azonban az is kitűnik, hogy a gazdaságilag nem aktív – 0–14 éves korban lévő lakosság részaránya Afrikában meglehetősen nagy: 45 %, a gazdaságilag aktív (15–64 éves kor) korban lévőkhöz – 52 százalék – képest. Ez a részarány fokozatosan tovább tolódik a fiatalok javára. A statisztika kor szerint gazdaságilag aktív és nem aktív lakosságra osztja a népességet, a gyermekmunkáról írt fejezetben azonban láttuk, hogy a gyermek-munkaerő valójában „hasznosabb” mint a felnőtté. Az általános elszegényedés ugyanakkor tovább „fokozza” a gyermek munkaerő értékét, és feltehetően a statisztikailag kimutatott mezőgazdasági munkaerő csökkenés mögött fokozott gyermekmunka alkalmazása is áll. Vagyis, a nagyon általános afrikai séma szerint: a férfi munkaerő elhagyja a vidéket, városban próbál szerencsét, az otthoni föld megművelése pedig a nőkre és a gyerekekre marad.

A jelenségnek számos, hosszabb távra kiható negatív konzekvenciája van. A mezőgazdaság termelékenysége tovább romlik, hiszen a legértékesebb munkaerő hagyja el a falut, hogy a városi ödöngök sorait gyarapítsa. A gyermekmunkaerő fokozott igénybevételének gazdasági szükségszerűsége ugyanakkor a *tanulást, oktatásban való részvételt már az egyén oldaláról is korlátozza*.

A talajerózió, a természeti környezet degradálódása¹² és a művelésbe bevonható földterületek természetes korlátai magas népszaporulat mellett – mint arra már más

¹¹ Néhány példát említve: a nagy kávé- és teaültetvényesek Kenyában, a piacra termelő gazdaságok fehér, és a pozíciójukat most megerősítő fekete tulajdonosai Zambiában, a nagybirtokosok és a bérlők, valamint a „progresszív” farmerek Malawiban és Zimbabwében.

¹² Évente az erdőirtás következtében a földterület százalékában az alábbiak szerint pusztul a természetes növénytakaró: Nigéria 0,7; Benin 1,3; Botswana 0,5; Burkina Faso 0,7; Kamerun 0,6; Közép-Afrika 0,4; Csád 0,8; Kongó 0,2; Elefántcsontpart 1,0; Etiópia 0,3; Gabon 0,6;

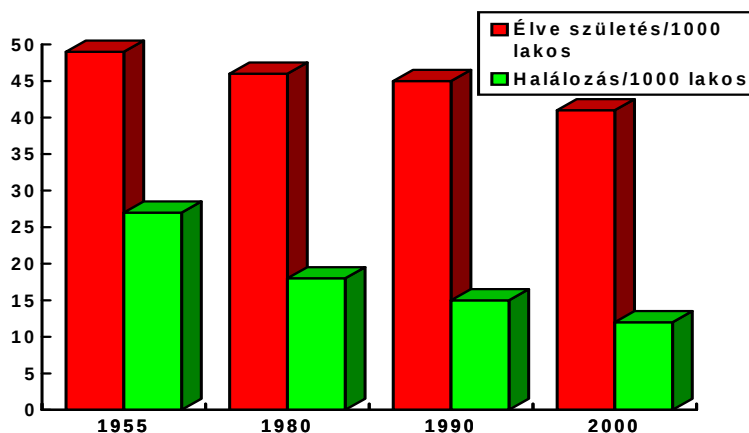
helyen utaltunk – a földterületek gyors elaprózódásához vezet. A falusi népesség számára tulajdonosként rendelkezésre álló megművelhető földterületet csökkenti még az az elterjedt szokás is, hogy a kvalifikáltabb munkások, az államapparátus tisztségviselői, a városi középrétegek, a tőkések egy része spekulációs célból földet vásárol, ami felhajtja az árakat és ezáltal tovább nehezíti a falusi szegények helyzetét. Ez a folyamat pedig a vertikálisan lefelé irányuló szociális mobilitást erősítette fel.

Népesség növekedés és az agrárnépesség

A fejlődő országok társadalmára jellemző demográfiai robbanás a dezintegráció tényével függ össze. A népszaporulat gyors emelkedésének az oka – mint ismeretes – a halálozási ráta bekövetkező sülyyedése a tőkés szektor pozitív hatásának vagy általában a prekapitalista szektorba kívülről behatoló – de még korántsem kielégítő – egészségügyi ellátásnak az eredménye. A születési rátát ezzel szemben a munkaerő-utánpótlás tényleges vagy vélt szükségletén túl alapvetően még mindig a prekapitalista rendszerben gyökerező elvárások determinálják.

A világ összes régióját tekintve véve a legmagasabb a népességszaporulati ráta a fekete kontinensen. A halálozási arányszám lassan csökken,¹³ s az eddigi trendek extrapolálásából kitűnik, hogy a népességszaporulat növekvő trendje előreláthatólag az évezred fordulóján tetőzik.

4. grafikon
Csökkenő halálozási ráta és a magasan maradó születési arányszám

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 16. old.)

Ghána 1,3; Guinea 1,3; Kenya 0,8; Mali 0,8; Szenegál 0,8; Tanzánia 1,2; Zimbabwe 0,7. Forrás: *Social Indicators* 1994, World Bank Book.

¹³ Az egész Afrikát drámain megfertőzött AIDS-vírus pusztító hatása kiszámíthatatlan. Egyes becslések már 40%-os fertőzöttségről beszélnek kontinentális méretekben.

A válság megrázó jelei a 80-as években¹⁴ jelentkeztek. Ekkor vált ugyanis egyértelművé, hogy az a hatalmas népesség-nyomás ami a megművelhető – öntözhető – földterületekre nehezedik, továbbiakban a lakosság fogyasztásának drasztikus csökkenését fogja eredményezni. A 60-as években a természetes szaporodással az élelmiszer-termelés még lépést tartott. A gyors népességnövekedés mögött azonban egyre inkább lemaradó mezőgazdasági termelés már a 70-es évek elején előrevetítette az élelmiszer-válság elmélyülését. A 80-as évek fordulóján végzett számítások szerint ha a népességnövekedés és a mezőgazdasági termelés az akkori szinten stabilizálódott volna, akkor, ez már 10 év múlva az 1 főre jutó élelmiszer-mennyiség csökkenésében jelentkezett volna. A 80-as évek tapasztalatai nyomán azonban egyre szignifikánsabbá vált a demográfiai trend és az 1 főre jutó élelmiszermennyiség divergenciája.

A rendkívül gyors – sőt a fejlett világ növekedési ütemét meghaladó – urbanizáció ellenére az afrikai gazdaságok alapját, egzisztenciáját még mindig a vidék, a földművelés–állattenyésztés jelenti. A Szaharától délre eső területen a „vidék” a lakosság 75 százalékának biztosítja – bár eltérő fokon – a létfalapot. A vidék szerepe többfunkciós, hiszen nemcsak a növekvő népesség ellátását kell(ene) biztosítani, hanem a mezőgazdasági export-alap is itt termelődik, de a városok, települések, a lokális ipar – textilipar, élelmiszer-feldolgozás – nyersanyagszükségletét is itt termelik meg.

S pont a vidék, melynek gazdasági szerepe determináló, évről évre romló teljesítményt mutat. A dekolonizációs eufóriát követő rövid fellendülő szakasz után szinte minden országban rohamosan zuhant az agrárszektor teljesítménye. S mialatt a népesség az elmúlt harminc év alatt megduplázódott, a mezőgazdaság teljesítménye ma rosszabb, mint a 60-as években.

Jóllehet, Afrika potenciálisan szinte fel sem mérhető élelmiszer termelési lehetőségeket rejt magába, s az akut élelmiszer-válság ellenére jelenleg a mezőgazdasági hasznosításra alkalmas területének kevesebb, mint egynegyedét művelik, 30 százalékán váltógazdálkodás folyik. A mezőgazdaság egészének helyzetét súlyosbítja még az a tény, hogy a felfelé ívelő demográfiai trend következtében gyors ütemben megnövekedett a mezőgazdaságból élők száma és ennek arányában csökkent az egy főre jutó megművelhető földterület. Jóllehet, a földterült nagyságát tekintve Fekete-Afrika helyzete a fejlődő világ egyéb régióihoz viszonyítva előnyösnek tűnik. A ténylegesen hasznosítható földterület azonban – a megváltozott klimatikus viszonyok, elsivatagosodás, talajerózió, erdőpusztulások következtében – egyre zsugorodik.

Perspektivikusan azonban a válság még a mai állapotnál is sokkal élesebben vetődik előre, hiszen a gazdaság romló teljesítménye olyan társadalmi folyamatokat indított el, sőt felgyorsított, ami a későbbiekben abszolút gátját jelentheti a válságból való kilábalásnak.

¹⁴ A megállapítás természetesen nem vonatkozik a hetvenes évek hatalmas szárazság-katasztrófái nyomán a Szahel-övezetben kialakult éhségzónákról van szó.

Az agrárszektorban lejátszódó gazdasági folyamatok mindenek előtt egy hatalmas méretű falusi differenciálódást indítottak el. A *differenciálódás falun alapvetően két forrásból* táplálkozik: *egyrészt* a megművelhető földterület relatív csökkenéséből adódóan rendkívüli egyenlőtlenségek alakultak ki a jó és jobb minőségű földterületek birtoklásában, sőt ezen túlmenően az elaprózódás¹⁵ folytán nemcsak abszolút mértékben hanem relatív, azaz arányaiban is megnőtt a földnélküliek száma. *Másrészt*, tovább nőtt a szakadék a piacra termelő farmergazdaságok és a jobbára önellátásra¹⁶ berendezkedett szubszisztencia gazdaságok között. A szubszisztencia szektoron belüli és a piacra illetve jobbára önellátásra berendezkedett gazdaságok között is meglévő jövedelemkülönbségek felgyorsulása önmagát gerjesztő folyamattá vált. Az eredmény a földterületek további koncentrációjára, és a *falusi társadalmi differenciálódás elmélyülése*.

A kormány politikája számos afrikai országban – éppen az eladósodás¹⁷ az export-termékek felfuttatása érdekében – az exportra termelő farmergazdaságokat szubszidiákkal ösztönzi¹⁸, s így a belföldi piacra termelők relatív hátrányos helyzetbe kerülnek. Nem általános jelenség, s az adott nemzeti gazdaságpolitika alkalmazásából adódik, hogy számos esetben „papíron” a nagygazdaságok bizonyulnak eredményesebbnek mint a kis- vagy esetleg középgazdaságok. Az okok nyilvánvalóan a hatalmi összefonódásokban keresendők, nagyfarmok tulajdonosainak az állami pénzek elosztásakor hatásosabb lobbizásának az eredménye.¹⁹

Miután azonban az ipari nyersanyagként szolgáló termékek után is állami szubszidiók járnak – ha kisebb értékű is, mint az exportra termelt kultúrák esetében – eltolódás következett be a népelelmezési cikkek rovására. Így a *kormány gazdaságpolitikája* is nem kis mértékben járult hozzá a *jövedelem-eloszlás differenciálódásához*.

Ugyancsak tovább gyorsította a falusi differenciálódást az egyenlőtlen értékek cseréje a város és a falu között, azaz az *interszektorális terms of trade további romlása*, a falu és város közötti jövedelemeloszlás szélesedő divergenciája. Számítások

¹⁵ 1970-ben még az egy főre jutó megművelhető földterület 0,88 hektárt tett ki, az előrejelzések szerint 2000-re már csak 0,36 hektárt.

¹⁶ Országoként ugyan nagy eltéréssel, de nagy általánosságban érvényesen a falusi élelmiszertermelés fele az önellátást szolgálja, felét pedig piacon értékesítik. A naturálgazdálkodásra vonatkozóan csak nagyvonalú becslésekre hagyatkozhatunk, miután – érthető módon – erre vonatkozó hivatalos statisztika nincsen, illetve a hivatalos statisztika is becsléseken alapul.

¹⁷ A tanulmány keretein belül nincs arra mód, hogy részleteiben tárgyaljuk az adósság-válság kialakulásának okait, csak a következményeit, a súlyos adósságterhek, az adósságszolgálat törlesztésére hivatott gazdaságpolitikai intézkedések gazdasági, illetve ebből eredő társadalmi hatásait tudjuk vizsgálni.

¹⁸ Kenya példáját említve, ahol az exportra termelő tea ültetvények jövedelme négyszeresét teszi ki a kukoricatermesztés jövedelméhez képest.

¹⁹ Példával illusztrálva: az exportra termelő kisgazdaságok tevékenysége relatív eredményesebb, mint a nagygazdaságoké, olyannyira, hogy például Kenyában a kis- és középgazdaságok adják a kávétermelés 65%-át, a tea 62%-át, a cukorrépa 78%-át.

szerint átlagban a városi jövedelmek 7,4 szeresét tették ki a falusi jövedelmeknek az 1990-es évek elején.²⁰

A folyamatokat valójában a gyorsuló tendencia teszi igazán drámaivá és emeli egyre magasabbra a korlátokat a kitörés lehetőségei előtt. Jóllehet a „kitörést” már évtizedek óta a falusi elvándorlástól remélték a városba áramlók tömegei, de miután ez a folyamat nem a város húzó – munkaerő felszívó – erejének, hanem a falu taszító hatásának az eredménye, a társadalmi feszültségeket nem oldja, hanem növeli, egy olyan jelenség kritikus társadalmi méretűvé válásával, mint a városi marginalizáltak egyre növekvő seregének megjelenésével.

A „túlélési” (informális) szektor – a fejlődés paradoxonja

A hivatalos statisztikák szerint a 90-es évek közepén a szubszaharai térségben a falusi munkanélküliség csupán 0,3 százalékot tesz ki. Itt azonban minden bizonnyal rendkívül nagy rejtett munkanélküliség húzódik a számok mögött, hiszen kérdés, hogy a túlélést alig biztosító szubsisztencia gazdálkodásból „élők” vajon csupán statisztikai számbavétel szerint nem tekinthetők munkanélkülinek? Hiszen mialatt az összlakosság hozzávetőlegesen 70 százaléka a mezőgazdaságból él, a mezőgazdasági bérmunkások ennek csupán 5 százalékát teszik ki.

Az ILO optimista becslése szerint az évezred végéig a termelési folyamatban létrehozott új munkahelyek évi 2,4 százalékkal növekednek csak, míg a munkaképes korban lévő lakosság 3,3 százalékkal. Ezeknek a munkahelyeknek a több mint 70 százaléka a városi informális szektorban jön létre, tovább bővítve a város nem formális szektorát, ami már eddig is a városi munkaerő 60 százalékát foglalkoztatta. A vidéken a munkahelyek alig több mint 20 százaléka teremődik, jóllehet a rendkívül gyors (pseudo)urbanizáció ellenére a vidéki lakosság képezi az összlakosság túlnyomó többségét. Így további impulzusokat kap a város felé irányuló migráció. Ha a jelenlegi trendet előre vetítjük, így a két folyamat a népesség növekedés és a foglalkoztatás-lehetőségek közötti diszkrepancia várhatóan még tovább nő. Erre utalnak az ILO becslései is, miszerint az új munkahelyek létesítése az ezredforduló tájékán a szükségletnek csak 60 százaléka körüli mértéket fog elérni, de ebből a ténylegesen „teremtett” munkahelyek alig érik el a 30 százalékot, míg a fennmaradó oroszlán-rész az informális szektorban „teremtődik”. A modern ipari- és szolgáltató szektorban a munkahelyek csupán 6 százaléka képződik.

Valójában paradox módon látszólag a marginalizáltakat magába foglaló informális szektor válik a „túlélést” biztosító szektorrá. A jelenség felismerése annál is fontosabb, miután az informális szektorra vonatkozó kutatások néhány évvel-évtizeddel ezelőtt még arra irányultak, hogy a harmadik világbeli modernizációs folya-

²⁰ Az erre vonatkozó adatok igen eltérőek. Más számítások szerint ugyanis az átlagos különbség a városi és falusi bérek között 100 és 300 százalék között mozog, illetve a mezőgazdasági munkások és a városi segédmunkások bérdifferentiája 80–150 százalék körül ingadozik.

matok felismeréséhez, előrevetítéséhez nyújtsanak támpontokat. Feltételezve, hogy a fejlődésben „lemaradt” országok esetében a felzárkózás nem a nyugati minta egyszerű leképezését jelenti, de átmeneti formáció. Ezt a felfogást azonban az elmúlt évek gazdasági-társadalmi folyamatai megcáfolták.

„A harmadik világban ugyanis részben olyan sajátos gazdasági és társadalmi képződmények jelenhetnek meg, amelyek részben azonosak de inkább csak hasonlóak, részben viszont újszerű s főleg új minőségű alakulatok. Így az informális szektor ma egyáltalán nem tűnik átmenetinek, kiterjedt és növekvő mértéke megkérdőjelezheti magát a modernizációs folyamatot is.”²¹

Ez a tétel, ami a 80-as években csak hipotézisként fogalmazódott meg az ezredforduló felé közeledve bizonyítotttnak látszik. E mögött a felgyorsult társadalmi polarizáció, a jövedelemelosztás szakadékainak tovább mélyülése húzódik meg. A társadalom alsó és felső pólusán elhelyezkedettek közötti divergencia már-már olyan méreteket ölt, hogy a felfelé irányuló társadalmi mobilitás abszolút behatárolódik, a kitörési pontok lezárulnak, a fennálló rendszer pedig önmagát generálva újratermelődik.

Külön tanulmányt igényelne a marginalizált tömegek körében végbemenő szociális fellazulás elemzése. Így csak utalni tudunk azokra a katasztrofális társadalmi jelenségekre, amit a tradicionális életforma felbomlása idézett elő. A stabil munkahely hiányából adódó integrálódás-képtelenség, a gyökértelenné válás óhatatlanul vonja maga után az értékrendszer felbomlását. A szétszakítottság pedig a családi kötelek fellazulásához, a tradicionális környezetből való kiszakadás a közösség értékmegőrző szerepének elvesztése devianciához, a hagyományos értékrend devalvációjához, végső soron a társadalom nagy szegmenseinek erkölcsi destabilizálódásához vezet.

A folyamattal szemben azonban számos ellenható folyamat is játszódik le az afrikai társadalmakban. A marginális tömegek ugyanis sajátos szerepet játszanak a törzsi kérdés új keletű felerősödésében is, hiszen a városban megtelepült és többé-kevésbé állandó jövedelemmel rendelkező emberek egyrészt alkalmazást keresnek saját törzsbélieknél, ami újra a törzsi kapcsolatok erősödésére vezet, de másrészt még inkább az, hogy az állástalan és állandó jövedelemmel nem rendelkező, különösen fiatalabb korosztályhoz tartozó törzsbéliek, közeli-távoli rokonok eltartásának kötelezettsége is felerősödik és ez újfajta kötelek kialakítására vezet a városokban.

A teljesség igénye nélkül, csupán néhány, legrelevánsabbnak tűnő folyamatra mutattunk rá. Ezek a folyamatok azonban a társadalmi struktúra formálásában determináló szerepet játszott. Ez a szerep azonban kettős: egyfajta társadalmi átstrukturálódást idézett elő egyrészt, társadalmi polarizációt másrészt, ahol is a társadalmi lét alsó pólusán gyors pauperizálódás ment végbe.

²¹ Marton Imre – Vágási Mária: Az urbanizáció, az informális szektor és a marginalizálódás a harmadik világban. In: *Átalakulások*, 1989, Budapest, Kossuth.

Egyenlőtlen küzdelem: népesség – gazdasági növekedés

Statisztikával sok mindent lehet „bizonyítani.” Így azt is, hogy „0” korreláció áll fenn a népesség-növekedés és a gazdasági növekedés között. Jól ismert ugyanakkor az összefüggés az alacsonyabb halálozási ráta és az adott fokú születési ráta növekedés gerjesztette kezdeti gazdasági növekedés-effektus között. Ha ezt az összefüggést *adott országok meghatározott fejlődési stádiumára korlátozzuk, akkor pozitív korreláció érvényesül.*²²

Makrogazdasági szinten elemezve kitűnik, hogy egy fiatal, termékeny populáció dinamikus, innovatív növekedés-gerjesztő munkaerőt, termelési tényezőt jelent akkor, ha a társadalom megfelelő oktatási és egészségügyi szolgáltatásokat tud biztosítani. Másrészt viszont egy gyorsan növekvő népesség hatalmas megterhelést jelen a gazdaság számára akkor, ha a munkaerő iránti kínálat lemarad a kereslet mögött, a munkaerő tanulatlan marad, viszont komoly igényeket támaszt az egészségügyi szolgáltatásokkal szemben.

A humán tőkeberuházások, az innovációk, a termelékenység a haladás záloga, a növekedés gerjesztője. A gazdasági növekedés ugyanakkor politikai és ezzel rendszerint együttjáró társadalmi stabilitás hordozója. Az összefüggés a gazdasági növekedés és a népesség-alakulása között ugyanakkor egyértelmű és kölcsönösen feltételezett. Amennyiben a jövedelmek növekednek és alternatív megoldások kínálkoznak az időskori biztonság szavatolására, a születési mutatók rendszerint csökkenő tendenciát mutatnak, ez a csökkenés még felgyorsulhat akkor, ha a női népesség általános iskolázottsági²³ szintje is nő, és ugyancsak megnő a női népességen belül az önálló keresők aránya.

A legtöbb fejlődő régió katasztrofális „fejlődésen” ment keresztül az elmúlt évtizedek folyamán. Ezek közül is a szubszaharai térség mutatja a legelriasztóbb képet. A makrogazdasági mutatók romlottak, nagyon kevés, vagy egyáltalán semminemű javulás nem követhető nyomon az emberi tényező szerepére vonatkozó indikátorok esetében. Az interregionális terms of trade drasztikus romlása elmélyítette a szakadékot a városi és falusi régiók között az előbbieik javára. Mindez a vidék alárendeltségét konzerválta a városi, politikai erő tekintetében stabilabb tömegekkel szemben. A katonai kiadásokat növelték, mialatt egyre kevesebb jutott az oktatás és egészségügy javítására.

Mindez politikailag törékeny, gazdaságilag, bizonytalan és kiszámíthatatlan fejlődést eredményezett, ahol is a politikai és gazdasági-kereskedelmi kockázat-veszély a rendkívül alacsony megtakarítási rátákban és beruházási hajlandóságban ju-

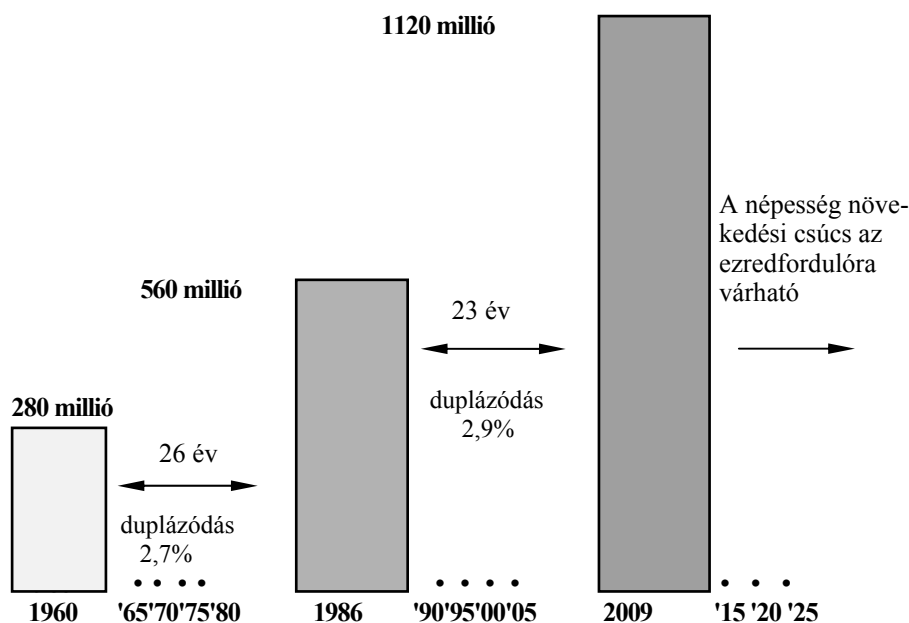
²² Van azonban arra is számos ország – példa ezzel szemben, igaz nem a fejlődő világból –, ahol a népesség-szaporulati ráta csökken, s eközben a gazdaság növekszik. Ezekre az országokra a fenti korreláció negatív változata érvényes.

²³ Empirikus felmérések kimutatták, hogy a teljesen iskolázatlan fiatal nők átlagban 5 gyermeket, míg elemi szintű iskolákat elkezdett nők 3,5 gyermeket hoznak a világra, míg ez a szám az iskoláit elvégzettek körében csak 3.

tott kifejezésre. Mindezalatt eddig nem látott méreteket öltött a népesség-növekedés, ami további gazdaság lepusztulásban, környezeti degradációban jelentkezett. Ilyen körülmények között semmi, vagy csupán nagyon kis tere maradt a humán tőkeakumulációnak, jóllehet a gazdasági növekedés záloga – mint számos történelmi példa igazolja – éppen a humán tőkebefektetések gerjesztette hozadék. Ez a fejlődés pontosan az ellenkezője annak, amit a fenntartható fejlődéssel szemben támasztott feltételek igényelnének.

A szubszaharai térség gyorsan növekvő népessége a térség egyik legkritikusabb kihívása: egy olyan fenntartható fejlődésre irányuló gazdasági stratégia kidolgozása, ahol az egy főre jutó áruk és szolgáltatások növekednek, vagy legalább is nem csökkennek. Nagyon alacsony, illetve negatív nettó hazai megtakarítások esetében – s éppen ez a jellemző évtizedek óta a térségre – a lehetőségek ugyancsak behatároltak. Sokkal inkább egy drámai versenyfutás a térség jellemzője a növekvő népesség és a gazdasági „növekedés” között. A következő táblázatok a kérdés legdrámaibb részére irányítják a figyelmet, a pusztta túlélésre. Kimutatják ugyanis az összefüggéseket a növekvő népesség és az elfogyasztható élelmiszer-mennyiség között. A számok önmagukért beszélnek. hiszen nem egy esetben a megtermelt élelmiszer-mennyiség növekvő népesség mellett abszolút csökkent, míg más országok esetében a mezőgazdasági termelés-növekedés nem tudta ellensúlyozni a népesség-szaporulatból adódó igény-növekedést.

6. grafikon
Gyors növekedési ráták és a népesség megduplázódása

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 16. old.)

7. táblázat
A jövőbeni élelmiszerkereslet alakulására ható tényezők

Régió	Népesség (millió)		Urbanizáció (%)		GDP/fő		% -os változás		
	1990	2020	1990	2020	1990	2020	Népes- ség	Városi (abszolút)	Jövede- lem/fő 1990–2005
Szubszaharai Afrika*	502	1160	31,0	52,1	480	524	131	21	9
Észak-Afrika és Nyugat-Ázsia	272	523	53,4	70,9	1536	1957	92	18	27
Dél-Ázsia	1191	2017	27,3	47,7	444	590	69	20	33
Kelet- és Dél-kelet Ázsia	1795	2409	37,0	61,4	2380	5617	34	24	136
Latin-Amerika	441	671	71,5	82,9	2148	2936	52	11	37

* Dél-Afrika nélkül

(Forrás: International Social Science Journal, 141., UNESCO, September, 1994, 376. old.)

Ha azonban a jövőbeni élelmiszerkereslet alakulását a világ nagy régióinak összevetésével vizsgáljuk, kitűnik, hogy az elkövetkezendő tíz évben Kelet- és Dél-kelet Ázsia után itt várható a szubszaharai térségben várható a leggyorsabb városiasodás, mialatt ugyancsak itt várható a legalacsonyabb jövedelem-növekedés. Tehát a városiasodás oldaláról igen megnő az élelmiszertermelés fokozására ható nyomás, mialatt a fizetőképes kereslet alig nőtt.

8. táblázat
Egy főre jutó élelmiszertermelés alakulása
1978 = 100

	1970–75	1980–85	1987–92
Angola	117	89	78
Benin	89	107	110
Burundi	107	100	97
Közép-Afrika	108	85	86
Csád	96	90	102
Kongó	107	99	95
Elefántcsontpart	99	87	84
Etiópia	98	87	84
Gabon	104	85	84
Gambia	185	89	79

Ghána	133	97	97
Guinea	98	94	97
Kenya	107	99	91
Ruanda	95	106	80
Zaire	141	95	73
Zimbabwe	116	109	44
Zambia	108	99	90

(Forrás: *Social Indicators of Development*, 1994)

9. táblázat
A mezőgazdasági termelés és az egy főre jutó ételkészlet-mennyiség alakulása
a szubszaharai térség egyes régiói szerint

Régiók	1961–70	1970–80	1980–92	1990–92
UDEAC				
Megtermelt mennyiség	3.2	1.0	2.7	-1.3
Egy főre jutó mennyiség	0.5	-1.9	-0.4	-4.3
ECOWAS				
Megtermelt mennyiség	3.3	0.3	4.1	4.0
Egy főre jutó mennyiség	-2.6	0.9	0.2	0.8
CEAO				
Megtermelt mennyiség	2.7	3.1	3.1	-1.2
Egy főre jutó mennyiség	0.0	0.2	0.0	-4.3
ECOWAS (egyéb)				
Megtermelt mennyiség	3.5	-1.2	5.1	6.9
Egy főre jutó mennyiség	0.7	-4.3	1.7	3.6
CEPGL				
Megtermelt mennyiség	2.4	2.0	2.1	0.0
Egy főre jutó mennyiség	-0.4	-0.8	-1.1	-3.2
EGYÉB				
Megtermelt mennyiség	3.3	1.2	1.5	-7.7
Egy főre jutó mennyiség	0.5	-1.6	-1.4	-10

UDEAC = Customs and Economic Union of Central Africa
Kamerun, Közép-Afrika, Csád, Kongó, Gabon

CEAO = West African Economic Community
Benin, Burkina Faso, Elefántcsontpart, Mali, Mauritánia, Niger, Szenegál

ECOWAS = Economic Community of West African States
Guinea, Libéria, Sierra Leone

CEPGL = Economic Community of Great Lake Countries
Burundi, Ruanda, Zaire

ECOWAS (egyéb)	Zöldfoki szigetek, Gambia, Ghána, Guinea Bissau, Nigéria,
	Togo
EGYÉB	Angola, Botswana, Komore, Etiópia, Kenya, Lesotho,
	Madagaszkár, Malawi, Mauritius, Mozambik, Namíbia, Sao
	Tomé és Príncipe Szomália, Szváziföld, Uganda, Tanzánia,
	Zambia, Zimbabwe

(Forrás: Handbook of International Trade and Development Statistics, United Nations, 1992, 466. old.)

Makrogazdasági elemzések segítségével feltárhatók azok az összefüggések, amik esetleg választ adhatnak a fenntartható fejlődés lehetőségeire és korlátaira gyors népesség növekedés feltételei mellett.

Milyen mértékű azonban a rendelkezésre álló erőforrások szabta feltételek mellett elérhető output, az további számos változó, – a gazdaság működőképessége, milyen belső és nemzetközi piaci lehetőségek kínálóznak –, függvénye.

Egy teljesen leegyszerűsített modell, ahol csak a munkaerő és a tőke inputokat vesszük figyelembe, is már segítséget nyújt a nagyon komplex reálfolyamatok első megközelítésű elemzésére.

A modell feltételezi, hogy minden egységnyi munkaerő bizonyos fix mennyiségű tőkét igényel ahhoz, hogy működhessen, majd az output arányos a tőkével. Így mennél több tőkére van szükség, annál több megtakarításra is szükség van. Az egy főre eső kibocsátás így csak akkor nő, ha a megtakarítások, és így a tőkefelhalmozás elég nagy ahhoz, hogy az output növekedése gyorsabb legyen, mint a népesség növekedése. Az alábbi táblázat bemutatja, hogy mennyi az a maximális népességnövekedés ami mellett fenntartható egy konstans egy-főre jutó jövedelem, változó tőkeigénnyel és adott megtakarítási ráta mellett. A baloldali oszlop jelzi a növekményi tőketermelés-hányadost, (NTH) ami azt mutatja, hogy mennyi pótlólagos tőke szükséges ahhoz, hogy egy egységnyi pótlólagos outputot eredményezzen. Minél alacsonyabb az NTH, annál hatékonyabb a tőke.

Számos megszorító feltétel gátolja a növekedést.

Így:

- képzett munkaerő hiánya;
- képzett manager-réteg hiánya;
- megbízható és működő infrastruktúra;
- beruházható tőke hiánya.

Ugyanakkor a tanulatlan munkaerő állomány gyorsan nő, mialatt a megújítható természeti erőforrások – erdők, vizek, megművelhető talajtakaró, bio-környezet – kimerül. Továbbiakban, ha ezeket a behatároló tényezőket kombináljuk a gyors népességnövekedéssel, kitűnik, hogy ilyen körülmények között a meglévő műszaki potenciál kihasználása is behatárolódhat, sőt hátráltathatja vagy akár meg is akadá-

lyozhatja az új természeti erőforrások kiaknázását. A rosszul működő piacok és a bizonytalan politikai viszonyok között nagyon kevés erőforrás áll rendelkezésre, úgy a humán, mint a fizikai tőkeberuházásokra.

A gyors népességnövekedés megsokszorozhatja a megoldásra váró feladatokat, a tervezés költségeit és magát az egész modernizációs folyamatot. Tény, hogy a gyors népességnövekedés a fenti kombinációban és relatív termelési tényező ellátottság körülményei között – ami éppen az alacsony jövedelmű szubszaharai térségre jellemző – komoly akadályát jelentheti a műszaki haladásnak, ami az újonnan iparosodott országok a teljes gazdasági növekedésének felének a forrását képezte. A bürokrácia és az intézményi szolgáltatások a lakosság arányaiban történő megnövekedése, amelyek egyébként a modern gazdaság működésének az előfeltételei szintén nehézségekbe ütközik. A tulajdonviszonyok heterogenitása a szélsőségesen egyenlőtlen jövedelemelosztásban jut kifejezésre s így válik a belső piac és a felhalmozás bővülését akadályozó legfontosabb tényezővé.

Összegezve: az egyenlőtlen eloszlású és behatárolt input-tényezők olyan makro-gazdasági termelési funkciókat eredményeznek, ahol a legjobb esetben is a végeredmény, „0”, de a legtöbb esetben kevesebb, mint „1”. A tőkeshzegénység valamint a humán tőkebefektetések hiánya, valamint a természeti erőforrások szűkössége a termelékenység emelkedéséből származóan csak nagyon szerény gazdasági növekedést eredményez. Az egy főre jutó jövedelem csak és csakis akkor lesz konstans vagy hosszú időtávlatokban növekvő, ha a nettó hazai megtakarítások rátája az NTH-hoz viszonyítva megegyezik, vagy magasabb, mint a népesség-növekedés rátája.

E két ráta alternatív értékeit alapul véve állítottuk össze az alábbi mátrixot.

Maximális népességnövekedés, amikor még az egy főre jutó jövedelem konstans marad az amikor is a hozam alakulása állandó a termelés függvényében

10. táblázat
Bruttó hazai megtakarítások rátája

Tőketermelés + hányados növekménye	0.15	0.20	0.25	0.30	0.35
2.0	0.0250	0.0500	0.0750	0.1000	0.1250
3.0	0.0167	0.0333	0.0500	0.0667	0.0833
4.0	0.0125	0.0250	0.0375	0.0500	0.0624
5.0	0.0100	0.0200	0.0300	0.0400	0.0500
10.0	0.0050	0.0100	0.0150	0.0200	0.0250

A táblázat azt mutatja, hogy mi az a maximális népesség növekedés, amikor nem következik be csökkenés az egy főre jutó outputok tekintetében.

Éves megközelítésben azonban kitűnik, nagy a fluktuáció, s így célszerűbbnek látszik feltételezni, hogy az NTH 5 felett van, ami érték egyébként az alacsony jö-

vedelmű szubszaharai országokra jellemző érték. Ugyanakkor a bruttó megtakarítások összege alacsony maradt. Ha eltekintünk a tekintélyes olaj-jövedelemmel számolható Nigériától – ahol is az olajbevételek függvényében alakul a megtakarítás – a 80-as évek közepétől a 90-es évek fordulójára a régió egészére átlagosan a GDP-ben mért 15%-os bruttó megtakarítási ráta 10–11 %-ra történő csökkenését lehet elkönyvelni. Ezen belül is a legalacsonyabb jövedelmű kategóriába tartozó országok esetében már a 60-as évek közepén elkezdődött a csökkenés, az átlagosan 14%-os ráta fokozatosan süllyedt lefelé, míg 1991-ben már 10 ország esetében negatív megtakarításokkal kellett szembenézni.

A fenti történeti visszatekintésből következik, hogy nem áll messze a valóságtól egy 5-ös értékre becsült NTH, vagy még magasabb érték, mialatt a bruttó hazai megtakarítások rátája 0,15- tel egyenlő, mialatt az átlagos évi fenntartható népesség növekedés nem haladja meg az 1 százalékot. A termelékenység javulása, a haladás, ha feltételezhetjük, hogy hatékonyabbá teszi a termelést, megőrzi vagy kitermeli a természeti erőforrásokon alapuló tőkét, igen jelentős mértékben helyettesítheti a tőkeakkumulációt. A műszaki váltásból eredő hatásnak azonban a népesség gyors növekedése előtt kell bekövetkeznie.

A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS HUMÁN FORRÁSAI

A munkaerő és foglalkoztatottság szerkezeti átrendeződése

A leírt folyamatokat szemléletesen tükrözik a statisztikákban közöl, e periódusra vonatkozó adatok, mi szerint igen jelentős módosulások következtek be munkaerő szerkezetében. A statisztikailag számba vett munkavállalók (lásd az alábbi táblázatokat) arányaiban bekövetkezett változások arról tanúskodnak, hogy a vizsgált országok legtöbbszörében lényegesen lecsökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, a mezőgazdaságból kiszorulókat azonban nem az ipar szívta fel elsősorban, hanem a szolgáltató szektorok. Miután a népesség növekedését az urbanizáció mértéke meghaladta, érthető a városhoz kötődő szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedése.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése azonban nem áll arányban a városiasodás mértékével, így minden bizonnyal a – statisztikailag tetten érhető – mezőgazdasági bér munkások aránya csökkent a teljes munkaerő szerkezetén belül, megnőtt viszont a szubszisztencia gazdálkodás keretei közé visszasüllyedtek száma. Ugyanakkor megjelent egy másik, a korábbi trenddel ellentétes mozgás, város – falu felé irányuló migráció is. A tradicionális szektorba való visszaáramlásnak ugyanis a fő oka a „modern” szektor felszívóképességének elégtelensége. A folyamatok érzékeltetésére szolgálnak az alábbi nemzetközi összehasonlítást tartalmazó adatsorok.

11. táblázat

Gazdaságilag aktív népesség éves növekedése a fejlődő világban

	Gazdaságilag aktív népesség 1000 főben				Éves növekedési ráta (%)		
	Összesen	Férfi	Nő		Összesen	Férfi	Nő
1950	802 184	532 086	270 098				
1960	916 275	606 208	310 067	1950–60	1,34	1,31	1,39
1970	1 119 859	734 961	384 897	1960–70	2,03	1,94	2,19
1980	1 415 531	920 715	494 816	1970–80	2,37	2,28	2,54
1985	1 595 795	1 041 639	554 156	1980–85	2,43	2,50	2,29
1990	1 778 038	1 167 104	610 933	1985–90	2,19	2,30	1,97
2000	2 137 741	1 415 674	722 067	1990–00	1,86	1,95	1,69
2010	2 510 837	1 675 371	835 466	2000–10	1,62	1,70	1,47
2020	2 862 769	1 914 100	948 670	2010–20	1,32	1,34	1,28
2025	3 012 562	2 013 723	998 839	2020–25	1,03	1,02	1,04

(Forrás: *International Social Science Journal*, 141. old., UNESCO September, 1994, 351. old.)

12. táblázat
Gazdaságilag aktív népesség növekedése
millióban

	1990	2000	2010	2020
Fejlődő országok	360	383	352	
Fejlett országok	29	11	0,4	
Világ	389	394	351,5	

(Forrás: *International Social Science Journal*, 141. old., UNESCO September 1994, 351. old.)

13. táblázat
A munkaerő szektorális megoszlása 20 kiválasztott országban

Ország	Munka- erő*	A gazdaságilag aktív népesség %-ában					
		Mezőgazdaság		Ipar		Szolgáltatások	
	1988–89	1965	1985–88	1965	1985–88	1965	1985–88
	%						
Algéria	24	57	14	17	11	26	75
Angola	41	79	74	8	10	13	17
Botswana	35	89	70	4	13	8	17
Kongó	40	66	62	11	12	23	26
Elefántcsontpart	38	81	65	5	8	15	27
Egyiptom	32	55	38	15	13	30	48
Ghána	38	61	59	15	11	24	30
Kenya	40	86	81	5	7	9	12
Lesotho	46	93	23	3	33	6	44
Malawi	42	92	82	3	3	5	15
Mauritánia	33	89	69	3	9	8	22
Mauritius	39	37	19	25	31	38	50
Marokkó	31	61	46	15	25	24	19
Mozambik	55	87	85	6	7	7	8
Nigéria	30	72	45	10	4	18	51
Dél-Afrika	36	32	14	30	24	39	62
Tanzánia	47	92	86	3	4	6	10
Zaire	37	82	71	9	13	9	16
Zambia	32	79	38	8	8	13	55
Zimbabwe	41	79	65	8	5	13	30

Megjegyzés: *A gazdaságilag aktív népesség az összlakosság %-ában, beleértve a munkanélkülieket és a munkát keresőket is, de a családi bedolgozók nélkül.

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 83. old.)

A kép még árnyaltabb lesz, ha összevetjük a fenti megállapításokat az alábbi táblázat adataival. Ebből ugyanis kitűnik, hogy bár az ipar munkaerő felszívó képessége alacsonynak bizonyult, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása ugyanakkor jelentősen megnőtt. Mialatt a szolgáltató szektorok a munkaerő legnagyobb részét felszívták, a tercier szektor hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez messze nem tükrözi ezeket az arányokat. Érthető módon, hiszen afrikai körülmények között a szolgáltató szektorbeli munkaerő értéktermelő képessége a legalacsonyabb, hiszen statisztikailag a városi marginalizáltak egyre bővülő társadalmi szegmensét is magába foglalja.

14. táblázat

A bruttó hazai termék (GDP) szektorális megoszlása 20 kiválasztott országban

Országok	Teljes GDP		Mezőgazdaság		Ipar		Szolgáltatás	
	1960	1989	1960	1989	1960	1989	1960	1989
	millió USD		%					
Algéria	2740	39780	16	16	35 (8)	44 (14)	49	40
Botswana	50	2500	34	3	19 (12)	57 (4)	47	40
Kongó	130	2270	23	14	19 (..)	35 (9)	60	51
Elefántcsontpart	570	7170	43	46	14 (7)	24 (17)	43	30
Egyiptom	3880	31580	30	19	24 (20)	30 (14)	46	52
Ghána	1220	5260	41	49	10 (..)	17 (10)	49	34
Kenya	730	7130	38	31	18 (9)	20 (12)	44	49
Lesotho	50	340	65	24	5 (1)	30 (14)	30	46
Malawi	160	1410	50	35	10 (5)	19 (11)	40	45
Mauritánia	90	910	44	37	21 (3)	24 (..)	35	38
Mauritius	190	1740	16	13	23 (14)	32 (24)	61	56
Marokkó	2950	22390	23	16	28 (16)	34 (17)	49	50
Mozambik	197	1650	16	11	44 (4)	38 (5)	40	50
Nigéria	3150	28920	63	31	11 (5)	44 (10)	26	25
Dél-Afrika	810	4660	25	22	18 (14)	31 (20)	56	47
Tanzánia	6980	88870	12	6	40 (21)	44 (24)	48	50
Szenegál	550	2540	57	66	11 (5)	7 (4)	32	27
Zaire	130	9610	30	30	27 (..)	32 (10)	43	38
Zambia	680	4700	11	13	63 (4)	47 (24)	26	40
Zimbabwe	780	5250	18	13	35 (17)	39 (25)	47	49

Megjegyzés: Zárójelben a feldolgozóipar részaránya

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 82. old.)

Humántőke beruházások – oktatás

15. táblázat
A központi kormányok kiadásai 15 kiválasztott országban

Ország	Központi kormányok kiadásai		Költségvetési hiány vagy többlet	Oktatási kiadások %-ban
	1972	1989	1989	1989
Afrika				
Botswana	33,7	50,1	27,1	20,1
Kamerun	..	20,9	-3,3	12,0
Egyiptom	..	40,2	-6,9	11,9
Etiópia	13,7	35,2	-6,8	10,6
Ghána	19,5	14,0	0,4	25,7
Kenya	21,0	28,0	-3,9	22,1
Malawi	22,1	29,1	-6,0	12,3
Mauritius	16,3	24,2	-1,5	15,3
Marokkó	22,8	29,1	-4,6	17,0
Nigéria	8,3	28,1	-10,5	2,8
Dél-Afrika	21,8	33,0	-7,5	18,0
Tunézia	23,1	37,5	-4,5	14,0
Zaire	13,7	18,4	-6,8	6,1
Zambia	34,0	20,0	-4,6	8,6
Zimbabwe	..	40,8	-9,1	23,4

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 84. old.)

16. táblázat
A beiskolázottak számának alakulása az iskolás korúak százalékában

Ország	1970–75	1980–85	1987–92
Benin	51	82	71
Botswana	50	67	66
Burkina Faso	16	29	31
Burundi	22	53	70
Közép-Afrika	73	74	68
Csád	35	43	65
Elefántcsontpart	62	75	69
Gambia	24	36	25
Ghána	71	76	77
Guinea	71	76	77
Nigéria	51	82	71
Kenya	95	98	95
Mali	24	23	25

Mozambik	47	86	60
Ruanda	56	63	59
Szenegál	41	56	59
Tanzánia	53	72	69

(Forrás: *Social Indicators of Development*, 1994, World Bank Book)

A fenti számsorok elemzésekor kitűnik, hogy a kormányok jó néhány esetben növelték az oktatási kiadásokat, sőt növekedett a beiskolázottak száma is. A humántőke beruházás azonban nemzetgazdasági szempontból rendkívül ambivalens eredményre vezetett. Jóllehet, az oktatásra fordított kiadások önmagukban mindenképpen pozitívan minősíthetők. Ez azonban csak csepp a tengerben, hiszen az analfabétizmus rendkívül magas, az oktatási költségek emelkedése ugyanakkor rendszerint nem az általános iskolázottsági szint javítását célozták, hanem az egyébként is privilegiáltak esélyeit növelték, elit neveléssel, külföldi tanulási lehetőségek finanszírozásával. Ez azonban csak az egyik aspektus. Másrésztől ugyanis a megnövekedett kiadások nem párosultak megnövekedett hatékony, gazdasági növekedésre leképezhető „haszonnal”, hiszen a képzett, vagy képzettebb fiatalok is csak jószerével a munkanélküliek vagy marginalizáltak sorait gyarapították. Szociális elvárásaik ugyanakkor megnőttek, a valóság és az illúziók közötti szakadék mélyült, s csak a társadalom pszichés állapota romlott.

HIPOTÉZISEK A NÉPESSÉG – GAZDASÁG – KÖRNYEZET ÖSSZEFÜGGÉSEIRE

Egy társadalom fenntartható gazdasági és szociális fejlődése számos faktor-változó alakulásától, együtthatásától függ. Alaptétel azonban, hogy egy társadalom jövőbeni fogyasztását, jólétét az határozza meg, hogyan bántik ma az erőforrásaival. Egy példával élve: ha egy közösség erózióra hajlamos még ha gyéren lakott földterületet is használ, szinte elkerülhetetlen a későbbi masszív degradáció, vagyis a közösség saját létalapjától fosztotta meg magát. Vagy fordítva, ha egy sűrűn lakott területet művelnek meg, mely azonban nem erózióra hajlamos, a talaj megmarad, és biztosítja a további létalapot.

Nagyon leegyszerűsítő lenne az a tétel, ha abból indulnánk ki, hogy a népesség-sűrűség, homogén település-struktúrák és a környezeti ártalmak között lineáris összefüggések állnak fenn. Valójában a népesség-nyomás és a talaj-degradáció közötti összefüggések indirektek. Kis, lokális közösségek esetében ugyanis éppen az empirikus tapasztalatok mutatják, interakció jön létre a népesség-növekedés és a talaj állapotának fenntartására irányuló törekvések között.

Afrika túlnyomó részén alkalmazott hagyományos égetéses, irtásos kapás földművelés optimális megoldás az adott kedvezőtlen természeti feltételek között: alacsony népsűrűség mellett is lehetővé teszi a természeti környezet újratermelését, alacsonyan tartja a termelési optimumot, de minimális munka- és eszközbefektetéssel jár. A tradicionális termelés elemi természeti korlátja azonban azonnal jelentkezik, ha csak a termelés egyes tényezőit is megváltoztatják.²⁴

A primitív neolit gazdálkodásnak viszont megvan a maga gazdasági-társadalmi-kulturális logikája. Nagyon alacsony terméktöbbletet biztosít, de az igen intenzív munka sem hoz több termést. Így az eredeti afrikai társadalmakban alig ment végbe a kézművesség kiválása az alacsony, rendszertelen terméktöbblet bázisán, de a szerző-kultúra fejlesztésére sem volt ösztönző. Az alacsony népsűrűség és az alacsony terméktöbblet együttesen kezdetleges társadalmi munkamegosztásra és társadalmi differenciálódásra vezetett, s alacsony társadalmi kohéziót eredményezett. A gazdaság neolit korlátai áttevődtek azonban a társadalomépítés kezdetlegességére és a munkaerő képzetlenségére is.

A népesség növekedés és az ökológiai környezet interakciójában alábbi összefüggések képzelhetők el:

²⁴ A közszolgáltatások koncentrálása végett számos afrikai országban viszonylag nagy településeket hoztak létre, ami mérhetetlen környezet-romboláshoz vezetett. Legmarkánsabban Tanzániában az ún. „ujaama”-program miatt játszódtott le, másutt az ültetvényes gazdálkodás borította fel az ökológiai egyensúlyt.

1. Egy kis, izolált lokális közösség esetében a népesség növekedése meghaladja az ökológiai környezet tűrképességét, a megtermelhető élelmiszermennyiség behatárolja a népesség további növekedését.

2. Ha azonban a népesség-nyomás növekszik, a természeti környezet és erőforrások degradálódnak és a talaj termőképessége romlik. Ez pedig a következőkhöz vezethet:

Speciális intézkedésekre kerül sor a talaj termőképességének fenntartására illetve megjavítására, vagyis egy irányított intenzifikálást hajtanak végre, vagy

Egy fajta önfenntartó automatizmus lép életbe, amikor is a népesség-növekedés mintegy katalizátorként működve indítja el az innovatív folyamatokat. Valójában nem önmagában a népesség-növekedés, hanem az ezzel párhuzamosan megnövekvő humántőke növekedés- vagyis a felhalmozódott tudás-mennyiség, termelékenység és az egyén innovatív képességének az egymáshoz való viszonya az, ami a folyamatot meghatározza.

S végezetül egy olyan variáns, amikor sem a fent említett opciók közül egyik sem materializálódik, az eredmény az élelmiszer-hiány, talaj degradáció és végül népesség-csökkenés-elvándorlás.

A szubszahari térség számos országára elvégzett ilyen irányú kutatások azt a hipotézist látszanak megerősíteni, hogy a társadalmi berendezkedés, a politikai rendszerek,²⁵ és az általuk kijelölt célok és prioritások azok melyek az esetek túlnyomó többségében az adott régió ember és környezet összehangolásán alapuló sorsát meghatározzák.

²⁵ Csupán két példát ismertetve:

– Ugandában az elmúlt 15–20 év alatt, a politikai instabilitás következtében úgy a gazdasági mint a társadalmi fejlődésnek nagyon kicsi tere maradt. Termelékenység-növekedés egyedül a mezőgazdaságban végrehajtott innovációknak köszönhető. Ez azonban messze lemaradt a népesség-növekedés mögött, s így az egy főre jutó termelés fokozatosan csökkent. Hiba lenne ugyanakkor azt hinni, hogy a mezőgazdasági termelés és a népességnövekedés közötti diszcrepancia egyedül az utóbbi rovasára írható. Sokkal inkább egy szétesett gazdaság, egy instabil politikai vezetésben keresendők az okok. Ellenpéldaként hozható fel: Kenya, ahol a Mahakos-térségben még a II. világháború előtt a robbanásszerű népesség-növekedés a természeti erőforrások – erdőirtás, fokozott igénybevétele talajművelés – felgyorsult extenzív kiaknázásához vezetett. A népesség-növekedés gyors üteme napjainkig is tart, de a kormánypolitika nagyon kedvezően befolyásolta a természeti erőforrásokkal történő gazdálkodás alakulását. (Új technológiák alkalmazása, falusi oktatóprogramok, talaj konzerválási módszerek alkalmazása, erdőtelepítés, óvatos egyensúlyozás a piacra termelő és a szubszisztencia gazdálkodás között.) Mindezek eredményeképpen a 60 év pusztításait sikerült oly mértékben helyrehozni, hogy a talaj termőkapacitása lépést tud tartani a népesség-növekedéssel.

***A népesség-növekedés gazdaságtana:
szegénység és a gyermek, gyermek-munka gazdasági értéke***

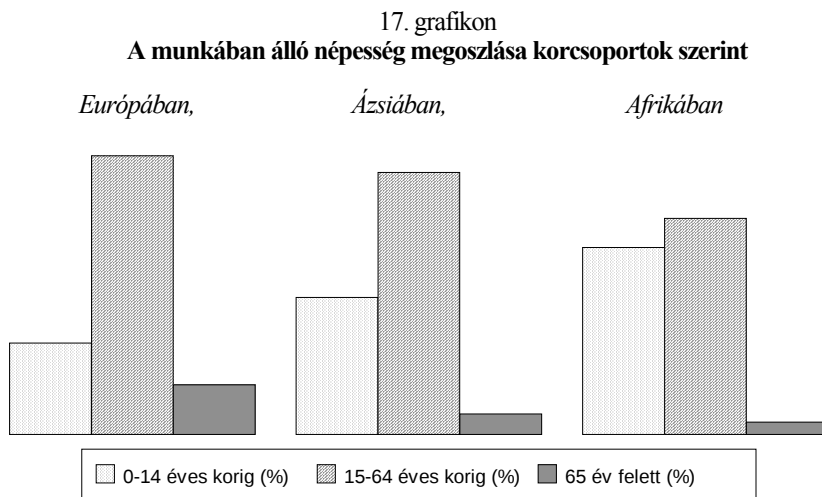
A legtöbb fejlődő országban, s ez különösen érvényes a szubszaharai térségre a demográfiai trend gyors népességnövekedésről tanúskodik, olyannyira, hogy a szülők pótlásának mértékét kétszer, háromszor múlja felül.

Empirikus kutatások meggyőzően bizonyítják, hogy a társadalom legtermékenyebb szegmensét a legszegényebb falusi háztartások képezik.²⁶

Azok a háztartások, ahol a legkisebb az esély a rendszeres jövedelemre, sőt rendszerint a szubszisztencia gazdálkodás keretei között élnek. A prekapitalista szektor munkaszervezete és munkamegosztása termelte ki azt a rendszert, ahol a gyermek-munkaerő is szerepet játszik. A gyermek-munkának komoly értéke van az olyan társadalmakban, ahol időigényes, de alacsony termelékenységű munkaerő az általános. A piacra termelő gazdálkodás teljes hiánya, vagy szűkössége kombinálva az alacsony termelékenységgel és alacsony jövedelemmel a komplementer tevékenységek²⁷ számos olyan formáját kényszeríti ki a közösségből, amelyek alapvető emberi szükségleteket elégítenek ki, időrablók, nem kívánnak szakértelmet. Bérmunka alkalmazása nem jöhet számításba, a munkaerő iránti kereslet viszont igen nagy, így a gyermeki munka nettó termelővé válik még az iskolás kor előtt. Így egy családon vagy közösségen belül az életciklus során relatív „értéktöbbletet” a gyermekek állítanak elő, s egy fajta „értéktranszferálódás” következik be a gyermekektől a felnőttekig. Egészen más irányú értéktranszferálódással állunk szemben mint a fejlett világban, ahol rendszerint a szülőktől a gyermekek felé irányul az értéktranszferálódás. Számokban:

²⁶ Ezen a helyen talán felesleges utalni arra a még „szakirodalomban” is előforduló felfogásra, miszerint a fejlődő világ szegényei ‘genetikusan programozottak’, s ez a magyarázat a magas népességszaporulati rátára. Valójában a gyermek a szervezett társadalom-biztosítás, nyugdíj, öregkori gondoskodás hiányában a szociális biztonságot hivatott megteremteni. A magas gyermekhalandóság miatt azonban „túlbiztosításra” kényszerültek. Így például felmérések szerint egy indiai házaspárnak 7 gyermeket kell a világra hozni, hogy 95%-os biztonsággal számíthassanak a támogatására, amikor az apa 65 éves. Ugyancsak Indiában az idősek 80%-a él az őket eltartó gyermekeivel, míg összehasonlításképpen az USA-ban, csak 15%. Fekete-Afrikában a nők átlagban gyermekeik egyharmadát elveszítik a szülőképes koruk végére.

²⁷ Gondolva itt tűzifagyűjtésre, vízhozásra, állatok legeltetésére stb.

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 83. old.)

S itt kerülnek összetűzésbe – hosszú távon mindenképpen, de még rövidebb időhorizontot értékelve is – a család-közösségi és társadalmi érdekek.

S ez a sajátosan kialakult munkaerő struktúra, a termelési módnak ezen a dezintegrált talaján, olyan belső mechanizmust termelt ki, amely gátlón hat a belső árukapcsolatok kibontakozására, a produktív célú felhalmozás növekedését és a munkaerő minőségi javulását korlátozza, valamint általában a népesedésre, a foglalkoztatottságra és a társadalmi viszonyok és folyamatok alakulására gyakorolt hatásánál fogva újratermeli a fejlődés torzulásának és a viszonylagos lemaradás fokozásának feltételeit.

Fenntartható jövedelem és az erőforrások magas népesség-növekedés mellett

Meggyőző empirikus kutatások arra utalnak, hogy a magas növekedési ráta és az alacsony megtakarítási hajlam kombinációja nagyon kis teret enged csak a termelékenység fejlődésnek és a humántőke akkumulációnak. Tény ugyanakkor, hogy amennyiben az adott ország emberi és természeti erőforrásainak a kihasználása csak alacsony hatásfokú, akkor ezek a folyamatok-tényezők kombinálódnak a magas népességszaporulat és alacsony megtakarítási ráták alakulásával és interakciójuk következtében a gazdaság nagymértékben destabilizálódik, s így a növekedés és a fenntartható fejlődés feltételei behatárolódnak.

A gazdaságpolitika és intézményesülésének saját fejlődő világbeli realizálódása során olyan szubvenció- és támogatás rendszert alakított ki, ahol is a gazdasági szempontokat a „lobbizás” eredményessége határozta meg, így az árrendszer súlyos

torzulásokon ment keresztül. Mindez a költségvetés egyensúlyát és tervezhetőségét ásta alá. Következményei a szociális kiadások lefaragásával jár, helyette finanszírozási csatornák megnyitása az „elit” birtokolta ipar, védelmi szektor és mezőgazdaság felé. Így az onnan megtérülő profit – éppen a szubvencionálás-támogatás következtében – az adott „vállalkozást” a valóságnál lényegesen hatékonyabbnak tünteti fel, mialatt a lobbizásból kimaradt vállalkozások sokkal előnytelenebb versenyhelyzetbe kerülnek, s a tőkemegtérülési mutatók lényegesen kedvezőtlenebbül alakulhatnak.²⁸

Újra megállapítható, hogy amennyiben a népességnövekedés rátája magas, a megtakarítások alacsonyok, a gazdaság torzult árakkal működik, az a források kihasználásában az ösztönzők hatástalanok lesznek, s mindez a tőke és munka megtérülési mutatóit alacsonyan tartja.

Ezek a folyamatok a kevésbé produktív munka irányába tolják el a foglalkoztatottság szerkezetét, és nyomást gyakorolnak az igen gyorsan bővülő munkaerő keresletre. Az eredmény a szegénység, ami viszont fenntartja a magas népességszaporulatot, a magas népességszaporulat ugyanakkor fenntartja a – mint a fenti mechanizmusból kitűnt – a szegénységet. Ebből az ördögi körből a kitörés csak úgy lehetséges, ha több oldalról egyidejűleg tesznek kísérletet a jelenség kezelésére.

A népességnövekedés–környezet–társadalom és gazdasági fejlődés folyamatainak kölcsönhatása három dimenzióban jelenik meg:

Annak az interakciónak, amelyik determinálja, hogy vagy a népesség növekedés következik be humán-tőke akkumuláció nélkül, vagy ha a humán-tőke növekedése jelenti a fenntartható fejlődés katalizátorát.

Az *első* ebben a folyamatban, az emberi tevékenység alapját képező természet és fizikai környezet és az erőforrások. A *második* a gazdaság struktúrája és a gazdaság működése. Ésszerű kihasználása az ember alkotta, emberi és természeti tőkének, párosulva elegendő volumenű megtakarításokkal, külső tőkebevonással, melyek biztosítják az innovációkat, az új technológiát, s egyúttal képesek a lakosság növekedésével lépést tartó kapacitás-bővítésre. A stabil gazdaságok létének előfeltétele a kiegyensúlyozott munkaerő–piaci viszonyok, azaz a város–vidék kereslet–kínálat összhangja, a kölcsönös (regionális, város–vidék) előnyökön alapuló munkaerő-kihasználás megteremtése. A *harmadik* a társadalmi és politikai stabilitás: bizalmon alapuló rendszer, ahol a fogyasztó és termelő érdekei hosszú távon összehangoltak.

²⁸ Az IMF szakértőinek véleménye szerint a strukturális-illeszkedési programok megvalósítása éppen ezirányba hozott pozitív változásokat. Saját kutatási tapasztalataim ennek az ellenkezőjét bizonyítják.

TÁRSADALMI KIÜTTALANSÁGOK – FEJLŐDÉSI ZSÁKUTCÁK – A NÖVEKEDÉS HOSSZÚ TÁVÚ KORLÁTAI

Pseudo-urbanizáció

A 21. század minden bizonnyal úgy fog bevonulni a történelembe mint a berobbanó városiasodás évszázada. A előrejelzések szerint népvándorláshoz hasonlítható városba áramlás elsősorban a „Dél” országaiban várható, ahol 1980-ban a városlakók száma mindössze 1 milliárdot tett ki, számuk 2000-ig megduplázódik, majd 2025-ig újabb duplázódás várható.²⁹

Alig néhány év és az emberiség átlép egy jelentős történelmi küszöböt: a világ lakosságának több mint a fele városlakó lesz. Az előrejelzések azt jósolják, hogy 1980-as évtől számítva 2025-ig a fejlett világ urbanizált lakossága másfélszeresére nő, míg fejlődő világban a városlakók száma megnégyesződik. De már az ezredfordulóra is az 5 milliónál nagyobb városok száma a fejlődő világban 42 lesz, míg a fejlett világban csak 16.

A történelem folyamán jó ideig a modernizáció, társadalmi haladás egyik legfontosabb fokmérőjeként tartották számon egy adott gazdaságra vonatkoztatott urbanizációs rátát, a városi lakosság arányszámát az összlakosságon belül. Ha a fejlődés, haladás, modernizáció kategóriáját történeti aspektusokból vizsgáljuk, kitűnik, hogy értelmezésük a történelem folyamán más-más gazdasági tartalommal telítődik. Napjainkban a harmadik világ országaiban lezajló robbanásszerű urbanizálódási folyamat a modernizáció, haladás helyett sokkal inkább a szociális instabilitás kifejezője, gazdaságpolitikai kudarcok sorozatának terméke.

Milyen jellegűek a harmadik világban az urbanizációs folyamatok és mennyiben eltérőek az általunk vizsgált régiókban, azaz most már a kérdésfeltevést Fekete Afrikára leszűkítve. Érdekes megfigyelni, hogy az urbanizációs folyamatok úgy Latin Amerikában mint Ázsiában igen jelentős társadalmi mozgás kifejezői, de míg – és ez a döntő különbség – az urbanizációs folyamatok intenzitása Fekete Afrikában jóval meghaladja a népességszaporulati rátát, (esetenként a dupláját is kiteheti) addig Latin Amerikában, Ázsiában³⁰ az urbanizációs folyamatok lelassultak.

²⁹ Egyes források, pl. *Africa at a Glance* már 2009-re becsüli a szubszaharai térség népességének megduplázódását.

³⁰ Brazília esetében például 1970–75-ben 4,1 százalékot tett ki az a városi lakosság növekedési rátája, ez a szám 1980–85-ben 3,5 százalékkal, 1978–92-ben 2,5 százalékkal. Argentínában a számsor így alakul: 2,3; 1,8; 1,5. Chile: 2,4; 22,0; 1,9. Mexikó: 4,2; 2,9; 2,7. Peru 4,1; 3,0; 2,6. India: 3,7; 3,0; 3,0. Fülöp-szigetek: 4,0; 3,8; 3,6.

Ha megvizsgáljuk az egész kérdéskört, ami magába foglalja az urbanizációs robbanás növekedési ütemét, kiváltó okait, hatását a társadalmi tagozódásra, az újratermelésre, a munkaerő keresletére és kínálatára, a fogyasztásra, az életmódra, az ideológiai és politikai mozgásokra, akkor választ keresünk arra is, hogy ezek a folyamatok, mozgásformák valójában mennyiben kifejezői valós gazdasági folyamatoknak. Szükségszerű-e a falusi elvándorlás és mennyiben valós a város húzóhatása, a város felé irányuló migráció, milyen szerepe van az iparosításnak, azaz a klasszikus ételemben vett modernizációnak? Az urbanizáció mennyiben a gazdasági racionalitás és mennyiben a társadalmi instabilitás terméke?

Az urbanizáció a Afrikának Szaharától délre eső területén messze megelőzte az industrializációt: Fekete-Afrikában végbemenő urbanizációs folyamatok felgyorsulása már a 80-as években a harmadik világból ismert dimenziókon is túlmutattak. Sőt jövőbeni trendjét tekintve feltehetően változatlanul meghaladja a harmadik világ urbanizációs folyamatainak gyorsaságát, tartósan maga mögött hagyva még Latin Amerikát is. A város felé gravitálódást kiváltó okok elemzésekor paradox módon egyértelművé válik a GDP egy főre jutó alacsony értéke és az urbanizálódás gyorsulási indexe közötti negatív korreláció.³¹ Afrika egészére nézve a városi lakosság növekedési üteme az évezred végéig extrapolált előrejelzések szerinti 5–6%-kal nő a népesség 3–4%-os gyarapodásával szemben.

A kontinens még magán viseli a koloniális korban kialakult függő gyarmatosítás jegyeit: a tradicionális központok lélekszáma 5–10 évenként megduplázódik. Megjelentek azonban már a lépcsőzetes urbanizáció jelei is: a falusi elvándorlás első átlomása a szülőfaluhoz közel eső kisebb város, átmenet a végcélhoz, a főváros makrokefáliáját duzzasztók állandón növekvő seregéhez. A belső konvergens migrációs folyamatokkal párhuzamosan ugyanakkor már Fekete-Afrikában is megjelentek a divergens migráció jelenségei.

Fekete-Afrika országaiban lejátszódó urbanizációs folyamatok, a városi növekedés nem az ipari forradalomhoz kapcsolódik és ezáltal nem a többé-kevésbé kiegyensúlyozott stabil városi szerkezet bázisán valósul meg. Függő urbanizáció jellemű, dinamizmusa a világpiac és már országokban található gazdasági központok függvénye, jobbra a nemzetközi és a belföldi kereskedelem központja, az államigazgatás centruma a vonzásközpont.

A demográfiai trend alapján századunk végéig Fekete-Afrikában 80 %-os munkaerő növekedéssel kell számolnunk, s így a jelenlegi 36–40 %-os munkanélküliség felszámolására vagy enyhítésére alig van remény: a modern szektor és az ipar igen csekély munkaerő-felszívóképességét a szubszektorok ugyan kiegészítik, de a szolgáltató szektor, mely helyenként a munkaerő 60–70%-át foglalkoztatja végső soron a nem adekvát kereslet kielégítését szolgálja. Így természetes gazdasági korlátok nélkül a harmadik világban az urbanizálódás gáttalan makrokefália kialakulásához

³¹ Ázsiában például a leggyorsabb az urbanizációs index Nepálban, már 1970 óta 7 százalékkal felett van, trendje növekvő. Jóllehet a városi lakosság aránya az összlakosságon belül rendkívül alacsony, a 90-es évek elején mindössze 12 százalék.

vezet. Fekete-Afrikában az előrejelzések szerint 2000-ig a városi szegénynegyedek lakói elérik az urbanizált lakosság 50%-át.

Az ipar bázisa gyenge, felszívóképessége korlátozott. De még a munkalehetőségek teremtése sem hat a munkanélküliség felszámolása irányába, miután a szubszaharai térségben – mint általában a fejlődő világ egyéb régióiban is – a formális és az informális szektor nem egyértelműen egymás ellenében bővül vagy zsugorodik. Az empirikus tapasztalatokat értelmezve kitűnik, hogy a formális szektorban létesített munkahely növekedés nem a marginalizált rétegek felszámolását segítette elő, ellenkezőleg, katalizálta a városba irányuló migrációt.

18. táblázat
Urbanizálódás
Makro régiók, 28 kiválasztott ország: 1960, 1990 és 2000-ben

Régió/ország	Urbanizált lakosság összlakosság			Éves átlagos növekedése		A városi lakosság rész-aránya az 1 millió lakoson felüli városokban	Városok 1 millió felett	
	%ában							
	1960	1990	2000	1960– 65	1980– 85	1990	1960	1990
	%							
VILÁG	34	43	47	2,9	2,5	..	..	..
FEJLETT VILÁG	60	73	75	2,2	0,8	..	..	..
FEJLŐDŐ VILÁG	22	34	39	3,8	3,6	..	..	..
AFRIKA	19	33	41	4,3	5,2	..	3	36
Algéria	30	45	51	6,2	4,2	23	-	1
Angola	10	28	36	5,1	5,5	61	-	1
Botswana	2	24	33	18,6	7,8	-	-	-
Kamerun	14	49	60	5,4	5,9	25	-	1
Elefántcsontpart	19	47	55	7,4	5,6	45	-	1
Egyiptom	43	49	56	2,6	3,3	52	2	4
Etiópia	6	13	28	5,7	5,0	30	-	1
Ghána	23	33	38	5,0	4,3	22	-	1
Guinea	10	26	33	5,1	5,4	88	-	1
Kenya	7	24	32	6,6	7,8	27	-	1
Lesotho	2	7	11	7,4	7,1	-	-	-
Libéria	19	44	2	6,0	5,4	-	-	-
Líbia	23	70	76	6,5	5,4	65	-	1
Madagaszkár	11	25	32	5,2	5,7	-	-	-
Malawi	4	15	21	4,5	7,4	-	-	-
Marokkó	29	48	56	4,4	3,9	36	-	5
Mozambik	4	25	36	6,5	7,5	38	-	1
Nigéria	13	26	34	5,0	6,0	24	-	6

Szenegál	32	38	44	3,1	3,8	53	-	1
Dél-Afrika	47	65	..	2,4	3,0	70	1	3
Szudán	10	22	26	2,0	2,9	35	-	1
Szváziföld	4	10	16	12,5	5,8	-	-	-
Tanzánia	5	29	40	5,7	9,2	18	-	1
Tunézia	36	61	68	3,7	3,6	37	-	1
Uganda	5	11	14	8,3	5,7	-	-	-
Zaire	22	39	46	5,0	4,5	25	-	2
Zambia	17	56	65	8,9	5,8	63	-	2
Zimbabwe	13	28	35	6,8	5,9	34	-	1

(Forrás: *Africa at a Glance*, 1992, 20. old.)

Migráció – „modern” népvándorlás

Az afrikai kontinensen napjainkban lezajló hatalmas méretű belső vándorlás hosszú múltra tekint vissza, s valójában valamiképpen a gyarmatosítás öröksége.³² Hatásai-ban azonban rendkívül eltérő az akkori időszak és a „modern” vándormunkás-rendszer, a migráció közti különbség, hiszen a vándormunka rendszer révén valósult meg a gyarmattá degradált országok területein a gazdaság újabb és számos termési ágra kiterjedő növekedése, ma azonban a társadalom-formáló erők ellen ható jelen-ség.

A munkásvándorlásnak a gazdaság keretein túlterjedő politikai és etnikai követ-kezményei is voltak, amelyek jelentősen módosították az egyes vidékek, országok, esetenként a kontinens fizikai, népességi, települési és politikai arculatát.

A belső munkásvándorlás eredményeképpen megszűntek a homogén népességi zónák. Az ilyen befolyásnak kitett területek lakói elveszítették korábbi egységes

³² Miként korábban a rabszolgaság elől, úgy a 19. század második felétől a bérmunkás vi-szony elől menekültek el a bennszülöttek. Az őserdőkben, sziklarenetegeken, és a mocsar-ak mélyén megbúvó „rejtőzködő falvak” megsokasodtak. A régi szálláshelyeken csak a be-tegek és öregek maradtak azon vén munkaképtelen falufőnök irányítása alatt, akit a gyarmati hatóságok megtevesztésére állítottak a falu élére, míg a lakosság fiatal, munkaképes része a maguk választotta „igazi főnök” vezetésével a bozót-vegetáció nem irigylésre méltó, de lega-lább szabad életét élte.

A bennszülött lakosságnak a munkával, az önkéntes munkaerővé válással szemben kialakított általános magatartása a megszálló hatóságokat a munkaerő adminisztratív, erőszakos eszkö-zökkel való előteremtésére ösztönözte.

A kényszer munkahely rendszerint több száz-esetleg ezer mérföldre feküdt a munkára kötele-zettek szálláshelyétől. A munkások közül sokan elpusztultak, mielőtt elérték volna a kijelölt ültetvényt, vagy bányatelepet. Halálozás, szökés miatt pótolni kellett a létszámot, majd újabb csoportok esetén úgyszintén. Egy véget nem érő folyamat, a vándormunka-rendszer vette kezdetét.

A vándorlás olyan mérvűen növekedett, hogy a századforduló idején már általánossá lett nemcsak más országokból, hanem másik kontinensről érkezett vándormunkás is.

nyelvüket³³ kultúrájukat és a szoros együvé tartozás tudatát. Mindez a nemzetévválás folyamatával ellenkező irányba hatott, gátolta a nemzeti államok kialakulását, éppen abban az időszakban, amikor az ilyen átalakulás a fejlődés érdekében történelmi szükségzerűség lett volna.

A vándormunkások tömege az évek során „nemzeti” kisebbséggé alakult. A vándormunka intézményes megjelenéséig idegen területekbe ékelődő kisebbségi népcsoportok kizárólag háborúk eredményeképpen, a foglyokból és utódaikból képződtek.

A vándormunka-rendszer, mely napjainkra már világméretben is hatalmas dimenziójú migrációvá vált messzemenő társadalmi konzekvenciákhoz vezetett.

Így:

- egyes területek, ahonnan az elvándorlás történt munkáskezek nélkül maradván bármiféle fejlődésre, gyakran még az önfenntartást szolgáló termelő tevékenység elvégzésére is képtelenné váltak;
- az elvándorolt munkástömeg foglalkoztatása a monokultúrás művelési rendszerben, egysíkon történt, tehát egy általános, belső fejlődést és a munkaerő minőségi megváltoztatását előidéző folyamatnak a vándormunkás aktív tagja nem lehetett;
- megváltozott a munkaerőt alkalmazó területek etnikai összetétele;
- a külföldről érkező népek vándormunkáskénti beáramlása, majd letelepedése a második, harmadik nemzedék tagjaiból egy-egy foglalkozás, később ezen egészének a monopolizálását váltotta ki.³⁴

A történelmi gyökerekből táplálkozó vándormunkás – rendszer a huszadik század második felére újabb lendületet kapott, megsokasodtak a belső vándorlást előidéző okok, a Fekete Afrika a világ migrációtól, belső elvándorlástól legérzékenyebben sújtott területévé vált.

A drasztikus elszegényedési folyamatok hatalmas – kontinentális méretekben a világon a legnagyobb – menekült áradatot indítottak meg a szubszaharai térségből a világ szinte minden tája felé. A migráció mértéke akkor válik igazán katasztrofálissá, ha figyelembe vesszük, hogy a térség összlakossága bolygónk lakóinak mindössze 10 százalékát alkotja, mialatt a határokat átlépő menekültek száma a világ összmenekültjeinek a felét teszi ki. A menekültek túlnyomó többsége a kontinensen belül marad, míg egy részük elsősorban Ghánából, Zairéből, Nigériából és Etiópiából Európát tekinti célpontjának. A migráció okai nemcsak a szegénységben keresendők, hanem többnyire politikai motiváltságúak. Sok esetben a gazdasági migráció elemei ötvöződnék a politikai motivációkkal, polgárháborúkkal: a hatalmas mene-

³³ Az évezred vége felé közeledve ellenkező folyamatok zajlanak le Afrikában: sorra tűnnek el a kisebb nyelvek, nyelvjárások. A 80-as évek közepétől napjainkig Afrika egészét tekintve 54 nyelv halt ki, és 114-et kihalás fenyeget. Forrás: *Globale Trends* 1993/94, Daten zur Weltentwicklung, 352. old.

³⁴ Így lettek például az ázsiai, főként indiai bevándorlók a kereskedelem és szolgáltatások monopolizálói Kelet-Afrikában.

kültáradat nyomát ökológiai pusztítás, éhségkatasztrófák jelzik. Az abszolút és relatív méreteiben is rendkívüli határtátlépő migráción belül mintegy 7 millióra becsülik a polgárháborúk menekültjeit. A „nemzetközi” migrációt szinte elérő nagyságrendű, 25–28 millió, a szubszaharai térségben vándorlók, munkakeresők tömege. Az afrikai társadalmak még relatív, nyitottak és ez megkönnyíti a migrációt. S miután a „hivatalos” határok nem egyeznek meg az etnikai határokkal az államhatárok csupán mesterséges akadályokat jelentenek a migráció előtt.

A migráció szociális hatásai szinte felmérhetetlen társadalmi rombolásban nyilvánulnak meg. Felbomlanak a hagyományos faluközösségek, megbomlik annak a legkisebb egysége, a család, vagy nagycsalád. A tradicionális etnikai kohéziós erő fellazul, az értékrend devalválódik. A tömeges vándormunkás-rendszer, vagy inkább vándor munkakereső-rendszer ugyanakkor gátjává válik a helyhez kötött kvalifikált munkaerő-tömeg kialakulásának, de fékezi nemzeti identitástudat megerősödését, és konzerválja a tribalizmust.

Fegyverkezés

A fejlődő országok – és ezen belül Fekete Afrika – is a hidegháború idején fokozatosan részévé váltak a fegyverkezési versenynek. Szerepük azonban a fejlett ipari országokétól eltérő: a fegyverek és hadászati eszközöknek nem termelője, hanem a 70-es 80-as évek során növekvően „fogyasztója”. A fegyverek és hadászati eszközök iránt megnőtt igény többértéű motivációra, a konfliktusteremtő tényezők megsokasodására vezethető vissza. A válsághelyzetek kialakulását indukáló tényezők egy része nemzetgazdasági talajon burjánzik, de összegződik az importált konfliktusokkal is.

A feszültségek újratermelődése a nemzetközi elosztás és újraelosztás folyamatának sajátos megjelenési formái ugyanakkor katasztrofális hatást gyakorolnak a fejlődő világra, hiszen itt még a fegyverkezés gerjesztette kezdeti növekedést-gerjesztő impulzusok sem érvényesülnek, mint a fegyvergyártó- exportáló országok esetében. Az afrikai országok esetében a fegyverkezés az erőforrások egyértelmű megcsapolását jelenti. A nyolcvanas évek közepén, amikor is a fegyverkezési kiadások csúcspontjukat érték el, az országok teljes adósságállományának 25–30 százaléka a fegyvervásárlások számlájára írható.

Afrika szubszaharai térségében 1984 és 1993 között drasztikusan csökkentek a fegyvervásárlásra fordított kiadások.

Számokban:

A fegyverimport értéke
Millió US dollárban 1990-es árakon

	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1990	1992	1993
Afrika	4254	4153	3645	3161	2412	1977	1348	412	638	135
Szubszaharai Afrika	2494	2396	2317	2524	1888	493	1206	233	586	115

(Forrás: SIPRI évkönyv, 1994, 510. old.)

A fegyverexport értéke
Millió US dollárban 1990-es árakon

	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1990	1992	1993
Afrika	98	109	85	259	125	0	37	33	76	23
Szubszaharai Afrika	52	78	48	177	69	0	7	33	76	23

(Forrás: SIPRI évkönyv, 1994, 510. old.)

Afrika részaránya a nagyfegyverek világimportjában 1982-ben még 13 százalékot tett ki, 1992-ben már csak 0,5 százalékot. Ugyanakkor igen megnövekedett az „igény” a kisfegyverek iránt miután az etno-nacionalista konfliktusok, a drogháborúk állandó feszültség-gócokat teremtettek Afrikában. A kisfegyverek, lőszeresek forgalma, kereskedelme azonban nehezen követhető³⁵, miután rendszerint a szürke és a fekete csatornákon kerülnek be „rendeltetési helyükre” és ugyancsak a szürke vagy a fekete piacokon értékesülnek.

³⁵ A világ egyik legmegbízhatóbb fegyverkezelésre vonatkozó adatbázisa a SIPRI sem közli az Afrikába irányuló „kisfegyver” forgalmat.

AFRIKA A (DEMOKRATIKUS) VÁLTOZÁSOK KÜSZÖBÉN?

Afrika a politika rendszerek hatalmas változásainak korát éli meg. A nagyhatalmak közötti ideológiai konfrontáció fellazulásával Afrika elveszítette korábbi geopolitikai jelentőségét, vagy legalább is lényegesen leértékelődött, hiszen ma már, mint a *világrendszerek összeütközésének színtere* megszűnt létezni.

Az az eufória azonban, ami az 1990-es évek Afrikáját jellemezte, s a kontinens „második felszabadításaként” értékelték, hamarosan csalódást okozott és a jövőbe vetett hitet újra megingatta. Igaz, olyan folyamatok indultak el, melyek a demokrácia, többpártrendszer irányába mozdították el az országokat, de végül is számos esetben véres törzsi összecsapásokba, polgárháborúkba, népiirtásba, sőt exodusba fajultak.³⁶

Jóllehet, még politikusokat, de politika-tudománnyal foglalkozókat is megtévesztett az autokrata rezsimiek látszólagos letűnése, azt az érzetet keltve, hogy egy politikai paradigma-váltásnak vagyunk tanúi. Hiszen a korábbi autokrata rendszerek bár változatos formákat öltöttek politikai logikájuk azonban azonos síkon mozgott. Sőt már a 60-as években számos polgári kormányt nyílt katonai diktatúra váltott fel, melyek jórészt a 90-es évekig fennálltak. A demonstrációs effektusok³⁷ nyomán azonban egyre sürgetőbbé vált a demokrácia formális intézményének, a többpárt-rendszernek a bevezetése.

A demokrácia iránti igény újjáéledése Afrikában számos fejlődési folyamat együttes eredményeképpen jelentkezik. A „demokrácia nyomás” a 80-as évektől kezdődően különös hangsúlyt kapott úgy az afrikai társadalmakon belül, mint kívülről jövő hatás-effektus eredményeként. A folyamatot az afrikai országok gazdasági válsága indította el a hetvenes évek utolsó a nyolcvanas évtized első éveiben, s a tá-

³⁶ Néhány példát kiragadva:

- Zambiában puccskísérletek sora követte Kenneth Kaunda államfő leváltását.
- Zaireben politikai káosz, miután a két rivalizáló parlament és kormány működött két különböző alkotmány alapján. Elefántcsontparton Houphouët-Boigny halálát követően az utódlás körül törtek ki az ellentétek.
- Libériában 1992-ben kitört polgárháború 1993-ban ENSZ közvetítéssel átmeneti fegyverszüneti szakaszba lépett.
- Mozambikban 1992-ben „hivatalosan” véget ért a FRELIMO és a RENÁMO szembenállásával folytatott polgárháború. A választások után a helyzet teljesen nem normalizálódott, Angolához hasonlóan a választási eredményeket nem fogadja el a RENAMO.
- Az 1992-ben megtartott választásokat követően az UNITA nem ismeri el az MPLA győzelmét, a harcok kiújultak.

³⁷ Így pl. az 1991-ben Beninben bevezetett többpártrendszer egész frankofón Afrikára kihatással volt. Ugyancsak nagy hatást gyakorolt a Zöldfoki-szigeteken lezajlott demokratizálódás.

madások elsősorban az autokrata vezető illetve az egész felső vezetés korrupciójával szembeni ellenállásként indult.³⁸ A rohamos külső és belső eladósodás, valamint az afrikai országok geopolitikai státuszában bekövetkezett változások, a szuperhatalmi érdekszféra-konstelláció³⁹ megváltozása folytán a nagyhatalmak^{40*} holdudvarából való kikerülés a formális, a legtöbb ország formális, jogi önálló státuszát megingatta. Ezzel párhuzamosan a nyugati kormányok, nemzetközi intézmények, NGO-k is a demokrácia irányába történő elmozdulás érdekében fejtettek ki politikai illetve azzal párosuló gazdasági nyomást.

A Szovjetunió megszűnését követően a korábban Afrika egyes részein komoly szovjet befolyás is lecsengett, és a korábbinál jóval nagyobb szerepet kapnak a nyugati hatalmak, és nem utolsósorban a nemzetközi intézmények. Az afrikai egypárt-rendszerű diktatúrák számára drámai volt az a felismerés, hogy évtizedekig működő, kiépített hatalmi rendszerek is megbuktathatók.

A 90-es évek elején a nyugati kormányok⁴¹ világosan kifejtették, hogy a továbbiakban csak a *demokrácia iránt elkötelezett lépéseket megtevő rendszerek* számíthatnak fejlesztési segélyekre, támogatásra.

A koncepcióban kulcskérdésként nevezték meg a gazdasági reformok sikereit, amit ugyanakkor az IMF stabilizációs program megvalósításához kötöttek. Az IMF stabilizációs politikák „eredményei” ugyanakkor ismertek, minden országban, ahol alkalmazták hatalmas méretű külső- és belső eladósodást gerjesztett. Így valójában a stabilizációs politikák megvalósítása érdekében a Világbank és az IMF követelményeknek megfelelően formális engedményeket tettek a demokrácia irányába,⁴² a

³⁸ Így például Zambiában a 80-as évek közepén a kukorica-liszt áremelés indította el a lavinát, a mozgalom azonban nagyon hamar politikai színezetet kapott. Elefántcsontparton az 1990-ben bevezetett ún. szolidaritás-adóval kombinált takarékosági program, Zairében az élelmiszerhiány kiváltotta 100 százalékos infláció, Szomáliában, Kenyában és Elefántcsontparton a korrupció készítette a lakosságot ellenállásra.

³⁹ Az afrikai helyzet igen éles kihívást jelentett a szocialista országoknak, mert konfliktusba került az ideológiai elkötelezettség, a bizonyos vonatkozásban jelentkező katonai érdekeltség a gazdasági lehetőségekkel és teherbíró-képességgel, valamint a szocialista orientáció és progresszív országok belső politikai korlátaival. Már a 80-as évek közepén érzékelhető volt, hogy a szocializmus eszméje mélyponton van Afrikában, s már akkor látszott, hogy amennyire előreláthatók voltak a fejlődés tendenciái, ezek az országok is megkísérlik a nyugat-barát orientációt, s a szocialista illetve majd a volt szocialista országok afrikai kapcsolatrendszerére még a korábbinál is alacsonyabb szinten fog konszolidálódni.

⁴⁰ A 70-es 80-as években az USA és Dél-Afrika által támogatott UNITA és az egykori SZU-t és Kubát mint szövetségeket maga mögött tudó MPL között dúló háború a kelet-nyugati konfliktus tükröképe volt.

⁴¹ Ismeretes Francois Mitterand 1990-ben a frankofón országok La Baule-ben erre vonatkozóan kifejtett álláspontja, a hasonló tartalmú ún. Hurd-doktrína ennek az angol változata, hasonlóan érvelt Lynda Chalker angol miniszter asszony 1991-ben. Bár álláspontja szerint a demokráciának nem elő- és kizárólagos feltétele a többpártrendszer. Ugyancsak ilyen tartalmú határozatot hozott az Európai Közösség az 1991-ben Hararében megtartott értekezletén.

⁴² Néhány példát említve:

gazdasági helyzet azonban olyan rohamosan romlott, hogy a várt politikai-gazdasági stabilizálódás helyett polgárháborúk, véres etnikai összecsapások lángoltak fel.

A demokratikus mozgalmak társadalmi bázisát alkotó csoportok némileg emlékeztetnek az 50-es 60-as években létrejött és hatalomra jutott nemzeti színezetű koalícióra, ahol is a társadalom különféle rétegei kötődtek átmeneti érdekszövetséget. Így a jelenlegi ellenállás pro-demokratikus mozgalmak résztvevői ügyvédek, diákokból, bányamunkásokból, hivatalnokokból, újságírókból, munkanélküliekből, papokból rekrutálódik. A frankofón országokban különösen nagy szerepet kap a katolikus egyház.⁴³

Az 1990-es évek derekán az afrikai országok kormányai beláthatatlan feladatok előtt állnak. Ott, ahol új, „demokratikus” kormányokat választottak, a gazdasági, és szociális problémák megoldása került – papíron – előtérbe. Ennek előfeltétele a korábban – afrikai mércével mérve – hatalmas katonai költségvetés lefaragása. Ezzel szemben a kormányoknak országaik „balkanizálódásával”, etnikai szétszabdalódásával kellett szembenézniük. Míg korábban ugyanis az egypártrendszer homogenizálóan hatott a multi-etnikumú társadalmakra, addig a politikai pluralizmus a népeség etnikai alapú megosztottságához vezetett, hiszen a pártok nem politikai nézetazonosság, hovatartozás, hanem a jelenlegi vagy későbbi hatalom-gyakorlás reményében etnikai alapokon szerveződnek.⁴⁴

– Csádban Hissen Habré egykori diktátor uralmának megdöntése után Idrissz Debi vette át a hatalmat, 1992-ben engedélyezte a politikai pártok működését, s előkészítették az 1994-es szabad választásokat.

– Eritrea Etiópiától történő történelmi szétválása után Afeverki ígéretet tett, hogy 1997-ig bevezeti a többpárt-rendszert,

– Etiópiában Zenavi elnök ígérete szerint 1994 végéig egy demokratikusan megválasztott kormánynak adja át a helyét.

– Kenyában 1992-ben Moi elnök Világbanki nyomásra első ízben tartott parlamenti választásokat.

– Kongóban 1992-ben Lisouba elfoglalta Denis Sassou-Nguesso diktátor helyét, 1993-ban megtartott választásokon a hétpárti Demokratikus Megújulás Uniójának vezetőjeként megerősítette hatalmát. Közép-Afrikában a demokratikus erők élén győzött Patasse André Kolingba diktatúrájával szemben.

– Lesothóban III. Letsie király 1993-ban esküt tett a demokratikus alkotmányra.

– Madagaszkárban 1992-ben kezdődtek a demokratizálódási folyamatok.

– Ghánában 1992-ben feloldották a pártalapítási tilalmat, 1993-ban a többpártrendszert szavatólő alkotmány életbe lépett.

⁴³ Pásztorlevelek szólítanak fel a demokratizálódásra, Kenyában és Sierra Leonában ügyvédek, jogászok emelték fel szavukat az emberi jogok érdekében. Zambiában és Elefántcsontparton diákmozgalmak bizonyultak eredményesnek.

⁴⁴ Egy másik „alternatívát” jelenthet például Szomália, Libéria, Etiópia esete, ahol a rivalizáló pártok hatalmi harca az állam széteséséhez vezetett.

Egy további problémát jelent a pártok szerveződése. Az újdemokráciák túlságosan sok pártra támaszkodnak, olyannyira, hogy ez már a stabil vezetést is megingathatja.⁴⁵ Ugyanakkor hiányzik a demokrácia intézményi „infrastruktúrája”, működő parlamentek demokratikus intézmények. Strukturális változások helyett az államapparátus további mértéktelen felduzzadásának vagyunk tanúi, ahol is a hivatalokat politikai kritériumok szerint osztogatják.⁴⁶

⁴⁵ Például Angolában 30, Kongóban 71, Zairében pedig több mint 200 pár egyesült a „Szent Unióba”.

⁴⁶ Az ilyen irányú nyugati segítség pedig valójában csak látszat-intézkedésekre lenne elegendő, de a korrupció csatornáin ez is elfolyik. Anglia segélyprogramjának keretében 2 millió dollárt juttatott a Ghánai közigazgatás fejlesztésére, és 5 milliót hasonló célra Zambiának.

ZÁRÓGONDOLATOK – A KUTATÁS LEGFONTOSABB EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Az elmúlt évtizedekben kibontakozó folyamatok alaposan rácafoltak a fejlődő világ homogenizálódására, nivellálódására vonatkozó korábbi feltételezésekre. A harmadik világ gazdasági differenciálódása fokozódott, a fejlődő országok világgazdasági pozícióiban mutatkozó különbségek pedig olyannyira növekedtek, hogy a társadalmakban mélyenszántó változásokat idéztek elő, olyan változásokat, melyek nem vezethetők le egyszerűen és közvetlenül a gazdaságok változásaiból.

A fejlődő világ differenciálódását egyértelműen katalizálták a fejlett és a fejlődő világ bonyolult kapcsolatrendszerében bekövetkező alapvető változások, melyek nem értelmezhetők egyszerűen az Észak–Dél szakadék mélyülésével. A kép ennél jóval összetettebb, s a hidegháború lecsengésével a nemzetközi erőterben, erőterátrendeződésben lezajló folyamatok, jelek arra utalnak, hogy alapvetően eltérőek az érdekek és érdekellentétek a világ vezető hatalmai és a fejlődő világ különböző régiói között. A gazdasági és politikai motivációk gerjesztette érdekek különféle kombinációival állunk szembe, ami megosztja a fejlett és fejlődő világot.

A belső gazdasági folyamatok azonban passzív leképződései a világgazdasági folyamatoknak, jóllehet ez utóbbiak hatása a harmadik világ társadalmaira különösen jelentős, sőt meghatározó lehet. A fejlődés külső–belső – nemzetközi–nemzeti feltételrendszerének változása bázisán egyes régiók – Latin Amerika, Ázsia – majd a régiókon belül nemzetgazdaságok – ázsiai országokban az újonnan iparosodó országok harmadik, negyedik hulláma, Latin Amerikában csak Chilét említve – számára kitörési pontok keletkeztek, míg mások, a Szubszaharai Afrika országai tehetlenségi nyomatókuktól indítva történelmi zsákutcák irányába sodródtak.

A szuperhatalmak közötti ideológiai konfrontáció fellazulásával világméretű kötődési-rendszer átrendeződésével Afrika elvesztette a korábbi jelentőségét, s mint a *világrendszerek, nagyhatalmak összeütközési színtere: leértékelődött*. Afrika a nemzetközi viszonyok aktív szereplőjéből azok pusztá tárgyává vált, amely a fejlődő világ egyéb régióihoz viszonyítva mérsékeltebb érdeklődést vált ki a profitérdekektől vezérelt hatalmi versengésben.

Az emberiségre nehezedő súlyos terhek körét most már fogalmilag a haladás és modernizáció, regionálisan pedig Fekete-Afrikára szűkítjük le, világossá válik, hogy az *a priori* zárt ideológiáknak, zárt társadalmi modelleknek alárendelt fejlesztési prioritások – legyen vagy/volt az akár kapitalista, akár szocialista címkével ellátva – csak válságtársadalmakat, válsággazdaságokat termelt ki. De nem vezettek „eredményre”, gazdasági áttörésre a „nemzeti utas”-ideológiáknak alárendelt fejlődési tí-

pusok sem. A „nemzeti utas” ideológiák többnyire a nagy ideológiai áramlatok szélsőséges szub-ideológiájának bizonyultak, amit a nemzeti jelleg túlhangsúlyozása sem tudott elfedni. A közelmúlt történelme egyértelműen megmutatta, hogy a zárt pályán mozgó ideológiák, ideológiai koncepciók társadalmi modellek felett álló fogalmak. S az is nyilvánvalóvá vált, hogy minden totalitaritásra törekvő ideológia óhatatlanul kényszerpályára terelődik, kitermeli saját korlátait, de a maga torzszülöttjét is.

Ha a folyamatok láncolatát elemezve az afrikai népeknek az elmúlt fél évszázadban lezajlott történetére visszatekintünk, a kontinentális méretű marginalizálódás okait keressük, akkor társadalmi oldalról óhatatlanul vetődik fel az országok vezetőinek a felelőssége e folyamatban. Úgy tűnik, hogy a politikai orientációtól, hovatartozástól, követett gazdaságpolitika milyenségétől függetlenül a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő vékony réteg, a politikai elit nem tudta betölteni történelmi feladatát.

Ebben nemcsak az elburokratizálódott, majd parazitává vált elit léte, az alacsony gazdasági–társadalmi szervezési hatékonyság volt döntő, hanem az is, hogy a de jure politikai szuverenitás után a fiatal afrikai országok nem tudták elérni a viszonylagos gazdasági szuverenitást – függetlenséget, jóllehet ország elitje a nacionalizmussal legitimálta magát. A tőkés világrendszertől való függés azonban nem kizárólag és szükségszerűen a monokulturális gazdaság szerkezetben vagy a kivitt profit nagy összegében nyilvánult meg, hanem sokkal jellemzőbben és mélyrehatóbban a kapitalista fejlődési modell másolására irányuló törekvésekben, a technológiai függésben, a fegyvervásárlásokban, a fejlett tőkés országok kulturális, ideológiai értékeinek átvételében.

Ennek következtében a nyolcvanas évekre már a politikai szuverenitás is újra közvetlen veszélybe került, felerősödött a bilaterális függési rendszer. Korábban világpolitikai fontosságú országok veszítették el jelentőségüket, így Nigéria eltűnt a világpolitikából mint kiemelkedően lévő afrikai középhatalom, szinte teljesen le-tűnt Tanzánia nemzetközi tekintélye, amely korábban lehetővé tette, hogy az ország az el nem kötelezettek mozgalmának egyik vezéralakjává váljon, Fekete-Afrika, sőt bizonyos vonatkozásokban a harmadik világ képviselőjében lépjen fel nemzetközi fórumokon.

A szubszaharai térség jelenlegi válsága nemcsak a gazdasági teljesítő-képességének korlátaiban nyilvánul meg, bár annak egyik alapvető tényezője. Válságjelenség a társadalom hagyományos szerkezetének a felbomlása, amit, egy új „átmeneti” társadalom bár, nehezen definiálható formáció megjelenése követett.

Rendre olyan társadalmak formálódtak, melyek a hagyományos megközelítési móddal nehezen értelmezhetőek. Hosszú ideig ugyanis a „fejlődő” jelenségeket a társadalom átmeneti állapotához, a fejlődésnek egy bizonyos szakaszához kötötték. S bár a kontinensen modernizációra utaló társadalomtagozódási és gazdaság szerkezeti átalakulások kezdődtek, ezek a folyamatok azonban nemcsak lefékeződtek, hanem a kitörési pontok is sorra bezárultak. A világ gazdasági változásokból eredő ne-

gatív impulzusok ugyanakkor olyan – ma már irreverzibilisnek tűnő – endogén folyamatokat gyorsítottak fel, melyek hosszú távon behatárolják az afrikai nemzetgazdaságok strukturális válságát, stabilizálják és újratermelik a fejlődésképtelenséget mint komplex társadalmi–gazdasági jelenséget.

Jelenleg azonban egyre inkább úgy tűnik, hogy számos időlegesnek hitt folyamat a vártnál hosszabb életűnek bizonyult, mára olyan társadalmi szerkezeti tagozódás indukálódott, mely nemcsak állandósult, dimenzióiban kiterjedt, hanem társadalmi funkció szempontjából is változásokon ment keresztül: bármilyen paradoxnak tűnik – fejlődésnek éppen a zsákutcának hitt formációi biztosítják a jelenlegi szakaszban a túlélést. A jelenség alapvetően kérdőjelezi meg a gazdaság-működés hagyományos kategóriáinak összefüggéseit és mozgásformáit, hiszen olyan folyamatok felerősödéséről van szó, melyek a modernizáció, gazdasági növekedés hagyományos kritériumain kívül esnek.

Az afrikai régió elemzése során világos összefüggések tárhatók fel, melyek szerint a gazdasági szerkezet torzulása, a tőkefelhalmozási folyamatok sajátosságai nagymértékben meghatározzák a társadalmi struktúra deformálódását. Fordítva ugyanúgy igaz, a kialakult társadalom-szerkezet általában döntően determinálja a növekedés feltételeit. Ugyanakkor a társadalmi differenciálódás nem passzív követője és pontos megfelelője a gazdasági differenciálódásnak. A társadalmi szerkezet módosulásai csak áttételesen és ellentmondásosan, megkésve vagy előresietve tükrözik a gazdaság szerkezetében és viszonyaiban végbemenő változásokat.

Az afrikai átmeneti társadalmak heterogenitása, szerkezeti képlékenysége ugyanakkor behatárolja a koherens gazdaságfilozófia megformálását és egy célzatos gazdaságpolitika megvalósítását. Egy olyan gazdaságpolitikát, mely a tőkefelhalmozást segíti elő, s ennek érdekében társadalmi rétegeket, csoportokat szólít meg a gazdaságpolitika eszközeivel. Ehhez azonban egy nemzeti érdekeket képviselő nemzeti burzsoázia megléte az előfeltétel. Mindez Afrikában hiányzik, e helyett a tőkefelhalmozásra irányuló politikának egy sajátos „afrikai” formája valósul meg, ami intenzitásában a leggyorsabban érvényesülő társadalmi folyamatot vonja maga után, az olyan „tartaléksereg” kialakulását, a marginalizáltakat, mely *a priori* nem ismeri a tőkéhez való integrálódásnak sem a stabilitását, sem számszerű korlátait, sem fokát, így nem gyakorol hatást a tőkefelhalmozásra.

A gazdaságpolitika célrendszerének elemzése nyomán lemérhető, hogy bár papíron változtak a gazdaságpolitikai prioritások, leképezésük azonban egyértelmű: az elmúlt évtizedek alatt a gazdaságokat, társadalmakat meghatározó alapvető folyamatok minőségükben nem változtak, csak mélységükben és dimenziójukban mentek átalakulásokon keresztül. Így azok a modernizálódásra, az iparosításra, vagy az áru-termelő mezőgazdaság ösztönzésére tett kísérletek is a 80-as, 90-es években a társadalom már meglévő szignifikáns folyamatait, a marginalizálódást és a visszasüllyedést a szubszisztencia termelés feltételei közé – erősítették.

Az eredmény nem véletlen, hiszen a gazdaságpolitika felvonultatásra szánt eszköztára egyértelműen a fejlett tőkés gazdaságok feltételrendszerére épített vagy ese-

tenként a szocialista országok gyakorlatából vett példákat követett. Így a gazdaságpolitika megcélzott – pl. így az iparfejlesztésben érdekelt vállalkozók – társadalmi rétege(i) nemcsak hiányzott, vagy a formálódás stádiumában volt, hanem a gazdaságpolitika megvalósításának intézményi háttere is alkalmatlannak bizonyult. Így a gazdaságpolitika nem-létező vagy erőtlén társadalmi bázisra épített, s szükségszerűen ítéltetett kudarca.

A gazdasági folyamatok ellenőrizhetőségének eszköze az árrendszer ugyanakkor olyan torzulásokon ment keresztül, ami nemcsak a folyamatok követhetlenségét eredményezte, hanem a lobbizások alapján kicsikart állami szubvenció-rendszerek a tőkebefektetéseket a preferált területeken hatékonyabbnak tüntette fel, és azzal a rendelkezésre álló eszközök allokációját dezorientálta. Ez utóbbi különösen azért vált veszélyessé, mert látszólag a gazdaságossági szempontok és nem a társadalmi elvárások alakították ki a prioritás rendszert. S így alapvetően került összeütközésbe a gazdasági-növekedés a társadalmi feltételekkel.

Az egymás ellenében érvényesülő gazdasági folyamatok belső ellentmondásoktól terhelt társadalmi átrétegződést indítottak el. Az afrikai társadalmak formális önálló létének már az első periódusában a gazdaságpolitika teremtette keret nem a termelőtőke akkumulációs folyamatait segítette elő, hanem a *kereskedő kisburzsoázia réteg expanziós törekvéseinek vált talajává és további forrásává*. Az adminisztratív hatalom birtokában a *burzsoázia bürokratikus frakciójának* is lehetősége nyílt gazdasági pozíciójának megerősítésére. Ugyanakkor az adminisztratív szabályozó rendszer lehetővé tette a munkásság és a parasztság béművekedésének ellenőrzését. Így a gazdasági mechanizmus adminisztratív feltételrendszere teret engedett a bürokratikus, de a kereskedő burzsoázia számára is az *újraelosztási rendszernek* egy olyan kialakítására, melyet hatékonyan tud saját szolgálatába állítani.

A kisburzsoázia, a vidéki és városi tömegek között, korábban az antikolonializmus közös zászlaja alatt kibontakozott törekény és időleges szövetségben óhatatlanul törés következett be. Így a kisburzsoázia gazdasági talajon, de politikai motivációk közrejátszásával távolodott el korábbi szövetségeseitől és tömegbázis hiányában, a saját szociál-ökonomiai tehetetlenségi nyomatókától indítva sodródott egy új szövetséges irányába, alakított ki új kapcsolatot a külföldi tőkével.

A tőke kereskedelmi frakciója számára így a gazdasági aktivitás keretei fokozatosan kibővültek, a kereskedelmi tevékenységen kívül fontos közvetítő szerepet töltöttek be a nagy külföldi társaságok számára. Ennek eredményeképpen *önállósult a tőke komprador és parazita frakciója*.

Az alkalmazott ár- és bérpolitika, a monetáris és fiskális szféra ellenőrzési rendszere végül is – bár csökkenő GNP mellett – a jövedelemelosztás további deteriorizációjához vezetett. Mindez a GNP-n belül a fogyasztás és a felhalmozási hányad közti eltolódáshoz vezetett. Az állótőke-beruházási hányad drasztikus csökkenése mellett a vizsgált országok átlagában nézve hozzávetőlegesen 20 százalékkal nőtt a fogyasztás úgy a magán- mint az állami szférában. Egyidejűleg azonban az egyes

társadalmi rétegek fogyasztási szintjében lévő különbségek tovább mélyültek, a fogyasztási aránytalanságok, torzulások egyre élesebben jelentkeztek.

Az államhatalom meggyengülése azonban csak átmeneti jelenségnek bizonyult a legtöbb országban, s az államhatalom újólagos megerősödése hamarosan katonai diktatúrákba, majd perszonifikált egyeduralmi rendszerekbe teljesedett ki: az erő és a totális hatalom egy kézben koncentrált.

A politikai erő koncentrációja mélyreható szociális és gazdasági konzekvenciákhoz vezetett. A legtöbb országban felgyorsultak a kisburzsoázia differenciálódási folyamatai. Míg a korábbi időszakok gazdasági feltételrendszere a kisburzsoázia általános megerősödéséhez, valamennyi frakciójának politikai és gazdasági stabilizálásához vezetett, addig a katonai diktatúrák és az egyeduralmi, autokratikus rendszerek periódusa az államhatalom perszonifikálásához kapcsolódóan sajátos fejlődést eredményezett: a burzsoázia soraiból kiemelkedett, a hatalomhoz közel álló privilegizált réteg. A gyenge középrétegek jórészt felmorzsolódtak, a társadalom két pólusa irányába mozdultak el.

Ez a minőségi folyamat megjelenésének korai szakaszában nehezen kvantifikálható, de a 80-as 90-es években már statisztikailag is tetten érhető. A trend a későbbi fejlődés szempontjából igen lényeges, hiszen szorosan kötődik az állam és a külföldi tőke közötti viszony kialakításához, az állami és a magánérdek sajátos kapcsolódásához. Ezzel indul el az a fejlődés, aminek az eredményeképpen az állam gazdasági potenciálja egy hazai privilegizált réteg érdekeinek rendelődött alá.

A jövedelemkülönbségek felgyorsulása nyomán kibontakozó társadalmi átrétegződésben további döntő fordulatot jelentett az IMF ihlette stabilizációs politikák alkalmazása során végrehajtott monetáris reform. Legszenvedélyesebb következményei a jövedelemelosztás további torzulásai. Hiszen mint várható volt a parasztság és a munkások jövedelmei messzemenően nem követték az áremelkedéseket, melyek forrása nemcsak az esetenként csillagászati mértékű leértékelés kiváltotta árfelhajtó hatás, hanem a rendkívüli módon megnövekedett indirekt adók is.

Az IMF-szakértők által kidolgozott stabilizációs programok – mint a világon szinte mindenütt – sorra csődöt mondtak. Az eladósodás megállítására hivatott stabilizációs–illeszkedési programok nyomán a külső adósságállomány tovább gyarapodott, a gazdasági növekedés nemhogy lelassult, hanem a legtöbb országban katasztrofálisan visszaesett. A belgazdaságok konszolidálására irányuló törekvések is zsákutcába futottak, a belső eladósodás rekordméreteket öltött. Az államháztartások deficit-finanszírozása, a mezőgazdasági termelés csökkenő trendje, az importcikkek árának növekedése, a nagyarányú leértékelések árfelhajtó hatása tovább gyorsuló inflációt eredményezett.

Az adóprés még további csavarását az állami kiadások és beruházások újabb nagymértékű növelése tette szükségessé. Nehéz lenne azonban a megnövekedett kiadásokat megnövekedett hatékonyságú felhasználással is azonosítani, hiszen a számok mögött a diktatórikus rendszerek belső logikája, szociális természete, politikai preferencia rendszere húzódik meg. Mindez egy sor presztízs-költekezés, luxus-

kiadás hordozója, de nem utolsó sorban az erőteljesen megnövekedett katonai jellegű kiadások egész sorát is rejtí magába.

A destabilizáló gazdasági közegben a foglalkoztatottság vált a legfontosabb társadalmi értékévé, de a foglalkoztatottság a munkaerő csupán 5–20 százalékát jellemzi. A fennmaradó, szilárd munkahelyi kötődés nélküli túlnyomó többség vagy a mezőgazdaságban talál megélhetést, vagy marginálisok, tehát nem foglalkoztatottak vagy alulfoglalkoztatottak. Ez az egyik legfontosabb ok, amiért az *afrikai társadalmak tagozódása, rétegződése csak kontúrjaiban* felismerhető.

A foglalkoztatottak legstabilabb csoportja az állami alkalmazottak, a közhivatalnokok és a közszolgáltatásban tevékenykedők. A másik, jóval kisebb csoport, az ipari munkások. Sajátos és jellegzetes ellentmondása a fekete-afrikai fejlődésnek, hogy mindvégig a közhivatalnokok csoportja nőtt a legdinamikusabban – különösen a hetvenes években, a nyolcvanas években már lelassult –, azt követte a közszolgáltatásban dolgozóké, míg az iparban foglalkoztatottak száma a hatvanas és hetvenes évek fordulójának viszonylag jó startja ellenére is a lelassabban növekvő volt, majd a hetvenes években teljesen megtorpant és azóta is stagnál. A munkásosztály helyzete így is sajátos Fekete-Afrikában. Mindenekelőtt a munkás-arisztokrácia helye a társadalmi hierarchiában tér el az európai modelltől. Privilegizált réteget alkotnak a parasztok és marginálisok tengerében.

A társadalom szerkezeti aránymódosulásai nem az iparban és a szolgáltatásokban, azaz a modern szektorban foglalkoztatottak arányának lényeges növekedését jelentik a mezőgazdaságból kiszorultak terhére. Ez a folyamat Fekete-Afrika átlagát tekintve csupán néhány százalékpontos módosulást idézett elő, de még ez a folyamat is a 70-es évek közepén megtorpant. Valójában a szubszaharai térség egyetlen országában sem alakult ki a nagyüzemi munkásság. A munkásosztály helyzete valójában nem sokban tér el a városi középrétegektől.

A mezőgazdaság már a gyarmati időszakban beindult kommercializálódása előre vetette a mezőgazdaság lehetséges átalakulásának lehetőségét. Az elmúlt évtizedekben azonban a mezőgazdaság az össz-beruházásoknak csak a töredékét kapta, mert a városi koalíció, melyet a radikálisok „az állami burzsoázia” uralként jellemeznek, a modernizálást a városok és az ipar fejlesztésében látta. A mezőgazdaság modernizálódásában beindult folyamatok azonban, nemcsak, hogy lefékeződtek, hanem valójában visszajukra fordultak, és lefelé irányuló társadalmi mobilitásba torkollottak.

Az afrikai országok *parasztága* meglehetősen nehezen definiálható része a társadalomnak. A hagyományos osztály-kategóriák Afrikában különösen nehezen alkalmazhatók, miután a parasztság sokkal inkább differenciált és képlékeny állapotot mutat, mint a fejlett országokban, s ebből következően a rétegek határai elmosódottabbak, nemcsak átjárhatóbbak, hanem számos esetben csak kontúrjaiban lelhetők fel.

A parasztság rétegződésének kialakulása kettős, a *tradicionális és a modern szektorból egymás ellenében jövő, szintén kettős – vonzó és taszító –* hatás eredőjeként formálódik.

Vertikálisan: a szociális le- és (esetleg) felfelé irányuló mobilitás lényegesen nagyobb a vertikális tagozódás esetében, mint a horizontális átrétegződésnél, ahol a modern szektor és a lokális piacok ellátására berendezkedettek rétegei közötti átjárhatóság korlátozottabb. A vertikális átrétegződés különös felgyorsulását figyelhetjük meg a 80-as 90-es években, ahol is a folyamatok intenzitása állandóan nőtt. Jóllehet, a földtulajdonlásának egyes helyeken megmaradt közös rendszere elmossa a tulajdonos, a családi és az idegen munkaerő közötti különbséget, és így a falusi hierarchiában a vertikális tagozódás határai is összemosódnak.

Az agrárszektorban lejátszódó gazdasági folyamatok mindenek előtt egy hatalmas méretű falusi differenciálódást indítottak el. A *differenciálódás falun alapvetően két forrásból* táplálkozik: *egyrészt* a megművelhető földterület relatív csökkenéséből adódóan rendkívüli egyenlőtlenségek alakultak ki a jó- és jobb minőségű földterületek birtoklásában, sőt ezen túlmenően az elaprózódás folytán nemcsak abszolút mértékben hanem relatív, azaz arányaiban is megnőtt a földnélküliek száma. *Másrészt*, tovább nőtt a szakadék a piacra termelő farmgazdaságok és a jobbára önellátásra berendezkedett szubszisztencia gazdaságok között. A szubszisztencia szektoron belüli és a piacra illetve jobbára önellátásra berendezkedett gazdaságok között is meglévő jövedelemkülönbségek felgyorsulása önmagát gerjesztő folyamattá vált. Az eredmény a földterületek további koncentrálódása, és a *falusi társadalmi differenciálódás elmélyülése*.

A kormány politikája számos afrikai országban – éppen az eladósodás az exporttermékek felfuttatása érdekében – az exportra termelő farmgazdaságokat szubvenciókkal ösztönzi, s így a belföldi piacra termelők relatív hátrányos helyzetbe kerülnek. Nem általános jelenség, s az adott nemzeti gazdaságpolitika alkalmazásából adódik, hogy számos esetben „papíron” a nagygazdaságok bizonyulnak eredményesebbnek mint a kis- vagy esetleg közép gazdaságok. Az okok nyilvánvalóan a hatalmi összefonódásokban keresendők, nagyfarmok tulajdonosainak az állami pénzek elosztásakor hatásosabb lobbizásának az eredménye.

Miután azonban az ipari nyersanyagként szolgáló termékek után is állami szubvenciók járnak – ha kisebb mértékű is, mint az exportra termelt kultúrák esetében – eltolódás következett be a népelelmezési cikkek rovására.

Túlértékelt árfolyamok rontották az amúgy is kétséges export-esélyeket, a jövedelem-eloszlás polarizálódása tovább folytatódott a városi és falusi régiók között az előbbiek javára. Mindez a vidék alárendeltségét konzerválta a városi, politikai erő tekintetében stabilabb tömegekkel szemben. A központi autokrata rezsimiek gátlóan léptek fel a munkaintenzív farmgazdálkodás ellen, ugyanúgy, mint a szekunder illetve terciér termelési szektorban.

Ugyancsak tovább gyorsította a falusi differenciálódást az egyenlőtlen értékek cseréje a város és a falu között, azaz az *interszektorális terms of trade* további rom-

lása, a falu és város közötti jövedelem-eloszlás szélesedő divergenciája. Számítások szerint átlagban a városi jövedelmek 7,4 szeresét tették ki a falusi jövedelmeknek az 1990-es évek elején. Az elmúlt harminc év gazdaságpolitikája egyértelműen a vidék és a város közti szakadék elmélyítését, a társadalmi polarizációt, a jövedelemelosztás torzulásait segítette elő. Így a *kormány gazdaságpolitikája* is nem kis mértékben járult hozzá a *jövedelem-eloszlás differenciálódásához*.

A folyamatokat valójában a gyorsuló tendencia teszi igazán drámaivá és emeli egyre magasabbra a korlátokat a kitörés lehetőségei előtt. Jóllehet a „kitörést” már évtizedek óta a falusi elvándorlástól remélték a városba áramlók tömegei, de miután ez a folyamat nem a város húzó – munkaerő felszívó – erejének, hanem a falu taszító hatásának az eredménye, a társadalmi feszültségeket nem oldja, hanem növeli, egy olyan jelenség kritikus társadalmi méretűvé válásával, mint a városi marginalizáltak egyre növekvő seregének a megjelenése.

Az informális szektorba történő marginalizálódás további differenciálódás forrása és a szubproletariátus gazdasági funkciójának heterogén jellegéből fakad. A marginalizáltakon belül is kialakult a szekunder tartaléksereg – a bedolgozók alkalmi bedolgozói – s ezzel az újratermelésben betöltött szerepük válik még bizonytalanabbá, hiszen kapcsolódásuk az integrált szektorhoz laza, viszont saját rétegükön belül is nyomást gyakorol rájuk a szekunder tartaléksereg.

A városi szubproletariátus kialakulása így a tőke számára lehetővé teszi, hogy újratermelésük folyamán a felhalmozási szférán kívüli elemeket használjanak fel, amelyeket ugyan a tőke termelt ki, de nem integrált a saját rendszerébe. Az informális szektor állandóan bővülő tendenciája, a növekvő marginalizálódás a társadalmi-gazdasági fejlődés kiúttalanságának terméke, miután a mezőgazdaságból kiszorult és kényszerűen urbanizálódott tömegek, a szubproletariátus nem átmeneti formációt képez az integrált szektor proletariátusa felé, hiszen az afrikai tőkefelhalmozás sajátosságainak fogva a marginalizált rétegek számára a felfelé irányuló társadalmi mobilitása behatárolt, funkcionálása ugyanakkor a társadalmi differenciálódást segíti elő és kitermelőjévé válik az Afrikában végbemenő legszignifikánsabb jelenségnek – a szűk privilegizált rétegtől eltekintve – az általános elnyomorodásnak.

Valójában paradox módon látszólag a marginalizáltakat magába foglaló informális szektor válik a „túlélést” biztosító szektorrá. A jelenség felismerése annál is fontosabb, miután az informális szektorra vonatkozó kutatások néhány évvel-évtizeddel ezelőtt még arra irányultak, hogy a harmadik világbeli modernizációs folyamatok felismeréséhez, előrevetítéséhez nyújtsanak támpontokat. Feltételezve, hogy a fejlődésben „lemaradt” országok esetében a felzárkózás nem a nyugati minta egyszerű leképezését jelenti, de átmeneti formáció. Ezt a felfogást azonban az elmúlt évek gazdasági-társadalmi folyamatai megcáfolták. A harmadik világban ugyanis részben olyan sajátos gazdasági és társadalmi képződmények jelenhetnek meg, amelyek részben azonosak de inkább csak hasonlóak, részben viszont újszerű s főleg új minőségű alakulatok.

Így az informális szektor ma egyáltalán nem tűnik átmenetinek, kiterjedt és növekvő mértéke megkérdőjelezheti magát a modernizációs folyamatot is. Ez a tétel, ami a 80-as években csak hipotézisként fogalmazódott meg az ezredforduló felé közeledve bizonyítottnak látszik. E mögött a felgyorsult társadalmi polarizáció, a jövedelem-elosztás szakadékaiknak tovább mélyülése húzódik meg. A társadalom alsó és felső pólusán elhelyezkedettek közötti divergencia már-már olyan méreteket ölt, hogy a felfelé irányuló társadalmi mobilitás abszolút behatárolódik, a kitörési pontok lezárulnak, a fennálló rendszer pedig önmagát generálva újratermelődik.

Külön tanulmányt igényelne a marginalizált tömegek körében végbemenő szociális fellazulás elemzése. Így csak utalni tudunk azokra a katasztrofális társadalmi jelenségekre, amit a tradicionális életforma felbomlása idézett elő. A stabil munkahely hiányából adódó integrálódás-képtelenség, a gyökértelessé válás óhatatlanul vonja maga után az értékrendszer felbomlását. A szétszakítottság pedig a családi kötelek fellazulásához, a tradicionális környezetből való kiszakadás a közösség értékmegőrző szerepének elvesztése devianciához, a hagyományos értékrend devalvációjához, végső soron a társadalom nagy szegmenseinek erkölcsi destabilizálódásához vezet.

A folyamattal szemben azonban számos ellenható folyamat is játszódik le az afrikai társadalmakban. A marginális tömegek ugyanis sajátos szerepet játszanak a törzsi kérdés újkeletű felerősödésében is, hiszen a városban megtelepült és többé-kevésbé állandó jövedelemmel rendelkező emberek egyrészt alkalmazást keresnek saját törzsbélieknél, ami újra a törzsi kapcsolatok erősödésére vezet, de másrészt még inkább az, hogy az állástalan és állandó jövedelemmel nem rendelkező, különösen fiatalabb korosztályhoz tartozó törzsbéliek, közeli-távoli rokonok eltartásának kötelezettsége is felerősödik és ez újfajta kötelek kialakítására vezet a városokban.

Mindez politikailag törékeny, gazdaságilag, bizonytalan és kiszámíthatatlan fejlődést eredményezett, ahol is a politikai és gazdasági-kereskedelmi kockázatveszély a rendkívül alacsony megtakarítási rátákban és beruházási hajlandóságban jutott kifejezésre. Mindezalatt eddig nem látott méreteket öltött a népesség-növekedés, ami további gazdasági lepusztulásban, környezeti degradációban jelentkezett. Ilyen körülmények között semmi, vagy csupán nagyon kis tere maradt a humán tőkeakkumulációnak, jöllehet a gazdasági növekedés záloga – mint számos történelmi példa igazolja – éppen a humán tőkebefektetések gerjesztette hozadék. Ez a fejlődés pontosan az ellenkezője annak, amit a fenntartható fejlődéssel szemben támasztott feltételek igényelnének.

A szubszaharai térség gyorsan növekvő népessége a térség egyik legkritikusabb kihívása: egy olyan fenntartható fejlődésre irányuló gazdasági stratégia kidolgozása válna szükségessé, ahol az egy főre jutó árúk és szolgáltatások növekednek, vagy legalább is nem csökkennek. Nagyon alacsony, illetve negatív nettó hazai megtakarítások esetében – s éppen ez a jellemző évtizedek óta a térségre –, a lehetőségek ugyancsak behatároltak. Sokkal inkább egy drámai versenyfutás a térség jellemzője a növekvő népesség és a gazdasági „növekedés” között.

Egy leegyszerűsített modell segítségével kíséreltük meg feltárni a fenti összefüggéseket. Az elemzés során kitűnt, hogy az egyenlőtlen eloszlású és behatárolt input-tényezők olyan makrogazdasági termelési funkciókat eredményeznek, ahol a legjobb esetben is a végeredmény „0”, de a legtöbb esetben kevesebb, mint „1”. A tökeszegénység valamint a humán tőkebefektetések hiánya, a természeti erőforrások szűkössége a termelékenység emelkedéséből származóan csak nagyon szerény gazdasági növekedést eredményez. Az egy főre jutó jövedelem csak és csakis akkor lesz konstans vagy hosszú időtávlatokban növekvő, ha a nettó hazai megtakarítások rátája a növekményi tőketermelés-hányadoshoz viszonyítva megegyezik, vagy magasabb, mint a népesség-növekedés rátája.

Meggyőző empirikus kutatások arra utalnak, hogy a magas népesség-növekedési ráta és az alacsony megtakarítási hajlam kombinációja nagyon kis teret enged csak a termelékenységi fejlődésnek és a humántőke akkumulációnak. Tény ugyanakkor, hogy amennyiben az adott ország emberi és természeti erőforrásainak a kihasználása csak alacsony hatásfokú, akkor ezek a folyamatok-tényezők kombinálódnak a magas népességszaporulat és alacsony megtakarítási ráták alakulásával és interakciójuk következtében a gazdaság nagymértékben destabilizálódik, s így a növekedés és a fenntartható fejlődés feltételei behatárolódnak.

A humán-tőke beruházás azonban nemzetgazdasági szempontból rendkívül ambivalens eredményre vezetett. A megnövekedett kiadások nem párosultak megnövekedett hatékonysággal, gazdasági növekedésre leképezhető „haszonnal”, hiszen a képzett, vagy képzetlenebb fiatalok is csak jószerével a munkanélküliek vagy marginalizáltak sorait gyarapították. Szociális elvárásaik ugyanakkor megnőttek, a valóság és az illúziók közötti szakadék mélyült, s csak a társadalom pszichés állapota romlott.

A human tőkeberuházások, az innovációk, a termelékenység a haladás záloga, a növekedés gerjesztője. A gazdasági növekedés ugyanakkor politikai és ezzel rendszerint együttjáró társadalmi stabilitás hordozója. Az összefüggés a gazdasági növekedés és a népesség-alakulása között ugyanakkor egyértelmű és kölcsönösen feltételezett. Amennyiben a jövedelmek növekednek és alternatív megoldások kínálkoznak az időskori biztonság szavatolására, a születési mutatók rendszerint csökkenő tendenciát mutatnak. Ez a csökkenés még felgyorsulhat akkor, ha a női népesség általános iskolázottsági szintje is nő, és ugyancsak megnő a női népességben belül az önálló keresők aránya.

Az afrikai országokra elvégzett elemzések szerint igen jelentős módosulások következtek be munkaerő szerkezetében. A statisztikailag számbavett munkavállalók arányaiban bekövetkezett változások arról tanúskodnak, hogy a vizsgált országok leg többjében lényegesen lecsökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, a mezőgazdaságból kiszorulókat azonban nem az ipar szívta fel elsősorban, hanem a (pseudo)szolgáltató szektorok. Miután a népesség növekedését az urbanizáció mértéke meghaladta, érthető a városhoz kötődő szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedése.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése azonban nem áll arányban a városiasodás mértékével, így minden bizonnyal a – statisztikailag tetten érhető – mezőgazdasági bér munkások aránya csökkent a teljes munkaerő szerkezetén belül, megnőtt viszont a szubszisztencia gazdálkodás keretei közé visszasüllyedtek száma. Ugyanakkor megjelent egy másik, a korábbi trenddel ellentétes mozgás, város–falú felé irányuló migráció is. A tradicionális szektorba való visszaáramlásnak ugyanis a fő oka a „modern” szektor felszívóképességének elégtelensége.

S ez a sajátosan kialakult munkaerő struktúra, a termelési módnak ezen a dezinTEGRÁLT talaján, olyan belső mechanizmust termelt ki, amely gátlóan hat a belső árukapcsolatok kibontakozására, a produktív célú felhalmozás növekedését és a munkaerő minőségi javulását korlátozza, valamint általában a népesedésre, a foglalkoztatottságra és a társadalmi viszonyok és folyamatok alakulására gyakorolt hatásánál fogva újratermeli a fejlődés torzulásának és a viszonylagos lemaradás fokozásának feltételeit.

Az urbanizáció a Afrikának Szaharától délre eső területén messze megelőzte az industrializációt: Fekete-Afrikában végbemenő urbanizációs folyamatok felgyorsulása már a 80-as években a harmadik világból ismert dimenziókon is túlmutattak. Sőt jövőbeni trendjét tekintve feltehetően változatlanul meghaladja a harmadik világ urbanizációs folyamatainak gyorsaságát, tartósan maga mögött hagyva még Latin-Amerikát is. A város felé gravitálódást kiváltó okok elemzésekor paradox módon egyértelművé válik a GDP egy főre jutó alacsony értéke és az urbanizálódás gyorsulási indexe közötti negatív korreláció. Afrika egészére nézve a városi lakosság növekedési üteme az évezred végéig extrapolált előrejelzések szerinti 5–6%-kal nő a népesség 3–4%-os gyarapodásával szemben.

A történeti gyökerekből táplálkozó vándormunkás-rendszer a huszadik század utolsó éveire újabb lendületet kapott, megsokasodtak a belső vándorlást előidéző okok, a Fekete-Afrika a világ migrációtól, belső elvándorlástól legérzékenyebben sújtott területévé vált.

A drasztikus elszegényedési folyamatok hatalmas – kontinentális méretekben a világon a legnagyobb – menekült áradatot indítottak meg a szubszaharai térségből a világ szinte minden tája felé. A migráció mértéke akkor válik igazán katasztrofálissá, ha figyelembe vesszük, hogy a térség összlakossága bolygónk lakóinak mindössze 10 százalékát alkotja, mialatt a határokat átlépő menekültek száma a világ összes menekültjeinek a felét teszi ki. A migráció okai nemcsak a szegénységben keresendők, hanem többnyire politikai motiváltságukban. Sok esetben a gazdasági migráció elemei ötvöződnek a politikai motivációkkal, polgárháborúkkal: a hatalmas menekültáradat nyomát ökológiai pusztítás, éhségkatasztrófák jelzik. Az abszolút és relatív méreteiben is rendkívüli határt átlépő migráción belül mintegy 7 millióra becsüljük a polgárháborúk menekültjeit. A „nemzetközi” migrációt szinte elérő nagyságrendű, 25–28 millió, a szubszaharai térségben vándorlók, munkakeresők tömege. Az afrikai társadalmak még relatív, nyitottak és ez megkönnyíti a migrációt. S miután a

„hivatalos” határok nem egyeznek meg az etnikai határokkal az államhatárok csupán mesterséges akadályokat jelentenek a migráció előtt.

A migráció szociális hatásai szinte felmérhetetlen társadalmi rombolásban nyilvánulnak meg. Felbomlanak a hagyományos faluközösségek, megbomlik annak a legkisebb egysége, a család, vagy nagycsalád. A tradicionális etnikai kohéziós erő fellazul, az értékrend devalválódik. A tömeges vándormunkás-rendszer, vagy inkább vándor munkakereső-rendszer ugyanakkor gátjává válik a helyhez kötött kvalifikált munkaerő-tömeg kialakulásának, de fékezi nemzeti identitástudat megerősödését, és konzerválja a tribalizmust.

A fejlődő országok – és ezen belül Fekete-Afrika is – a hidegháború idején fokozatosan részévé váltak a fegyverkezési versenynek. Szerepük azonban a fejlett ipari országokétól eltérő: a fegyverek és hadászati eszközöknek nem termelője, hanem a 70-es 80-as évek során növekvően „fogyasztója”. A fegyverek és hadászati eszközök iránt megnőtt igény többértéves motivációra, a konfliktusteremtő tényezők megsohasodására vezethető vissza. A válsághelyzetek kialakulását indukáló tényezők egy része nemzetgazdasági talajon burjánzik, de összegződik az importált konfliktusokkal is.

A feszültségek újratermelődése a nemzetközi elosztás és újraelosztás folyamatának sajátos megjelenési formái ugyanakkor katasztrofális hatást gyakorolnak a fejlődő világra, hiszen itt még a fegyverkezés indukálta kezdeti növekedést-gerjesztő impulzusok sem érvényesülnek, mint a fegyvergyártó-exportáló országok esetében. Az afrikai országok esetében a fegyverkezés az erőforrások egyértelmű megcsapolását jelenti. A nyolcvanas évek közepén, amikor is a fegyverkezési kiadások csúcspontjukat érték el, az országok teljes adósságállományának 25–30 százaléka a fegyvervásárlások számlájára írható.

Afrika szubszaharai térségében 1984–93 között drasztikusan csökkentek a „hivatalos” fegyvervásárlásra fordított kiadások. A kontinensen található fegyver-arsenál azonban valószínűleg jóval nagyobb, mint a korábbi időszakban, amikor is a totális háborúra készülődés szellemében a szuperhatalmak „fegyverezték fel” az országokat.

Afrika részaránya a nagyfegyverek világimportjában 1982-ben még 13 százalékot tett ki, 1992-ben már csak 0,5 százalékot. Ugyanakkor az etnikai nacionalista konfliktusok, a drogháborúk állandó feszültség-gócokat teremtettek Afrikában. A lokális „afrikai” típusú hadviselésnek a kisfegyverek az eszközei. A kisfegyverek, lőszer forgalma, kereskedelme azonban nehezen követhető, miután rendszerint a szürke és a fekete csatornákon kerülnek be „rendeltetési helyükre” és ugyancsak a szürke vagy a fekete piacokon értékesülnek.

A fegyverek iránti igény ugyanakkor drámaian megnőtt, miután a kontinens „második felszabadításaként” értékelt 90-es években beérett „demokrácia iránti igény” a többpártrendszerek legalizálásához vezetett, de végül is számos esetben véres törzsi összecsapásokba, polgárháborúkba, népiirtásba, sőt exodusba fajult.

Míg korábban ugyanis az egypártrendszer homogenizálóan hatott a multi-etnikumú társadalmakra, addig a politikai pluralizmus a népesség etnikai alapú megosztottságához vezetett, hiszen a pártok nem politikai nézetazonosság, hovatartozás, hanem a jelenlegi vagy későbbi hatalom-gyakorlás reményében etnikai alapokon szerveződnek. Az újdemokráciák azonban túlságosan sok pártra támaszkodnak, s ez a politikai élet és a társadalmi erők gyors fragmentálódásához vezetett. Ugyanakkor hiányzik a demokrácia intézményi „infrastruktúrája”, működő parlamentek demokratikus intézmények. Strukturális változások helyett az államapparátus további mértéktelen felduzzadásának vagyunk tanúi, ahol is a hivatalokat politikai kritériumok szerint osztogatják.

Az afrikai egypártrendszerű diktatúrák számára – a Szovjetunió szétesését követően – drámai volt az a felismerés, hogy évtizedekig működő, kiépített hatalmi rendszerek is megbuktathatók. De a formális demokratizálódási folyamatot az afrikai országok gazdasági válsága indította el a hetvenes évek utolsó a nyolcvanas évtized első éveiben. A támadás elsősorban az autokrata vezető, illetve az egész felső vezetés korrupciójával szembeni ellenállásként indult. A demokratikus mozgalmak társadalmi bázisát alkotó csoportok némileg emlékeztetnek az 50-es 60-as években létrejött és hatalomra jutott nemzeti színvetű koalícióra, ahol is a társadalom különféle rétegei kötöttek átmeneti érdekszövetséget.

A rohamos külső és belső eladósodás, valamint az afrikai országok geopolitikai státuszában bekövetkezett változások, a szuperhatalmi érdekszféra-konstelláció megváltozása folytán a nagyhatalmak holdudvarából való kikerülés, a legtöbb ország formális, jogi önálló státuszát megingatta, s a korábbinál jóval nagyobb szerepet kapnak a nyugati hatalmak, és nem utolsósorban a nemzetközi intézmények. Ezzel párhuzamosan a nyugati kormányok, nemzetközi intézmények, NGO-k is a demokrácia irányába történő elmozdulás érdekében fejtettek ki politikai illetve azzal párosuló gazdasági nyomást.

A koncepcióban kulcskérdésként nevezték meg a gazdasági reformok sikereit, amit egyidejűleg az IMF stabilizációs program megvalósításához kötöttek. Az IMF stabilizációs politikák „eredményei” ugyanakkor ismertek, minden országban, ahol alkalmazták hatalmas méretű külső- és belső eladósodást gerjesztett. Így valójában a stabilizációs politikák megvalósítása érdekében a Világbank és az IMF követelményeknek megfelelően formális engedményeket tettek a demokrácia irányába, a gazdasági helyzet azonban olyan rohamosan romlott, hogy a várt politikai-gazdasági stabilizálódás helyett polgárháborúk, véres etnikai összecsapások lángoltak fel.

A 1990-es évek derekán az afrikai országok kormányai beláthatatlan feladatok előtt állnak. Ott, ahol új, „demokratikus” kormányokat választottak, a gazdasági, és szociális problémák megoldása került – papíron – előtérbe. Ennek előfeltétele a korábban – afrikai mércével mérve – hatalmas katonai költségvetés lefaragása. Ezzel szemben a kormányoknak országaik „balkanizálódásával”, etnikai szétszabdalódásával kellett szembenéznük, mialatt az afrikai társadalmak saját szociál-ökonomiai

tehetetlenségi nyomatékukból adódóan sodródni beláthatatlan fejlődési zsákutcák irányába.

(A szerkesztő megjegyzése / Note by the Editor: kéziratban maradt tanulmány, készült az MTA Világgazdasági Kutatóintézet kereteiben, OTKA által támogatott kutatási téma záró összefoglalásaként, 1994–1995-ben)

IDÉZETT ÉS FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE

ANON

- 1992 *Handbook of International Trade and Development Statistics*, New York, United Nations.

ANON

- 1992 *Africa at a Glance 1992*, Pretoria, Africa Institute of South Africa.

ANON

- 1993–1994 *Globale Trends 1993/94*, Daten zur Weltentwicklung.

ANON

- 1994 *International Social Science Journal*, 141., Paris, UNESCO, September.

ANON

- 1994 *SIPRI* évkönyv.

ANON

- 1994 *Social Indicators of Development*, New York, World Bank Book.

GÁTHY Vera szerk

- 1989 *Átalakulások – Társadalmi tendenciák a harmadik világban*, Budapest, Kossuth Kiadó.

MARTON Imre – VÁGÁSI Mária

- 1989 Az urbanizáció, az informális szektor és a marginalizálódás a harmadik világban, in: *Átalakulások – Társadalmi tendenciák a harmadik világban*, Budapest, Kossuth Kiadó.

SZENTES Tamás

- 1965 *A gazdasági elmaradottság*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

SZENTES Tamás

- 1972 *Elmaradottság és fejlesztés*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

SZENTES Tamás

- 1976 *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

SZENTES Tamás

- 1989 A társadalmi szerkezet alakulása a gazdaságilag differenciált harmadik világban, in: *Átalakulások – Társadalmi tendenciák a harmadik világban*, Budapest, Kossuth Kiadó.